

Josip
Vidmar

Dva spomina

I

Naključilo se je, da sem se mogel osebnost seznaniti z Ivanom Cankarjem, ki je bil prvi slovenski pisatelj, s katerim sem prišel v stik in kateremu sem bil predstavljen. Res je sicer, da sem bil nekajkrat v rodbini Frančiška Levca, ker sem bil sošolec njegovega sina Ivana ali Janeza, kakor smo mu rekli. Toda znanstvo to ni bilo in ni moglo biti, kajti stari Levec je bil takrat že častitljiva osebnost in, kakor se mi je

zdelo, tudi nasploh redkobeseden mož. V prvem letu vojne sem ga še nekajkrat videl v kavarni Evropi, kjer je zvesto in molče kibiciral ali komaril pri partijah taroka. Sam ni tedaj igral nikoli. Po videzu sem poznal tudi mrožu podobnega Antona Funtka in kajpada mogočnega Ivana Tavčarja, pri katerem je nas, mladi svet, zabavala njegova odmerjena tehnika odzdravljanja, ki je bila nezmotljivo uravnana po ugledu ali neugledu ljudi, ki so ga pozdravljali. Videval sem ga tudi v isti kavarni kakor Frančiška Levca, kjer je vsak dan po kosilu igral pike z advokatom in humorističnim pisateljem dr. Alojzom Kokaljem, in to včasih dovolj glasno in šaljivo dramatično. Na ljubljanskih ulicah je bil nekaj let pred prvo vojno dovolj značilen pojav mladi, bledični in očitno tuberkulozni pesnik in pisatelj Premk, ki se je nosil po tedanji umetniški šegi: žameten suknjič, velika črna zaveznica in klobuk z zelo širokimi kraji. V taki obleki sem v stanovanju takrat že pokojnega profesorja Ivana Vrhovca nekajkrat videl Vladimira Levstika in kiparja Lojzeta Dolinarja. Prvi je bil nekaj časa tam podnajemnik in se je družil z najstarejšim profesorjevim sinom, čigar najmlajši brat Tone je bil moj sošolec. Dolinar pa je zahajal k Levstiku. Kakor vsa tedanja dijaška mladež, sem v tistih letih pogosto srečaval na tivolskih sprehodih bradatega in temnega Antona Aškerca, ki se je sprehajal zmeraj sam in, kakor se nam je zdelo, mračen, odljuden in bogvedi v kaj neveselega zamišljen. Ob nedeljskih dopoldnevih pa smo gimnazisti neredko postajali pred mrežasto ograjo vrta med Narodnim domom in tedanjo Areni, leseno stavbo, ki je stala na mestu sedanjega Kluba poslancev. Tam smo z nekoliko posmehljivim zanimanjem in začudenjem vlekli na ušesa govore in gesla, ki jih je s svojim značilnim in rezkim glasom metal med svoje, ne zelo številne so-

druge, predvsem železničarje, srepooki in temnobradi Edbin Kristan. In nekoč je nanese, da me je na dijaškem stojišču sedanje Opere, mislim, da ravno sošolec Ivan Levec, opozoril: »Poglej, tistile, ki gre zdajle tam na desni v parter, je Oton Župančič.« Toda o tem drugič.

Z nobenim od teh naših tedanjih literarnih mož in velmož nisem mogel imeti nobenega pravega znanstva in nobenih osebnih stikov, ker sem bil pač premlad, in le naključju se imam zahvaliti, da sem nekoč mogel obiskati Ivana Cankarja, se seznaniti z njim in si pridobiti pravico, da ga smem kdaj pa kdaj še priti pogledat. Znanstvo z njim pa mi je odprlo možnosti za nova znanstva, ki so me uvajala v življenje naše literature in umetnosti. Srečno naključje je bilo namreč v tem, da nam je ob neki priložnosti naša znanka, se pravi znanka majhne dijaške družbice štirih ali petih sošolcev ali prijateljev, ki smo se živo zanimali za literaturo in se tudi poskušali v pisanju, Vera Kesslerjeva, ponudila, da stopi z nami, kadar bi to hoteli, na Rožnik k Cankarju, s katerim da je dobro znana.

Njeno znanstvo z njim je bilo za nas izven dvoma, saj smo vedeli, da pisatelj zahaja v njihovo hišo, v kateri se je kdaj pa kdaj zbirala precejšnja literarna in kulturna družba. Dom Marije Kesslerjeve starejše je v naši kulturni zgodovini vsekakor vreden ne samo omembe, temveč tudi spoštljive pozornosti. Ta ločena žena ali celo že vdova novomeškega okrajnega sodnika Kesslerja je s svojimi štirimi hčerami živela v skromnih, toda dostojnih razmerah; znala je k svojim čajankam privabiti vrsto zanimivih in razboritih slovenskih osebnosti. Tako je v njeni hiši nastal prvi in doslej nemara edini literarni salon, kjer so se k razgovoru in muziciranju zbirali resnični izbranci našega malega sveta. Družbo pod okriljem te nedvomno bistrge gospe so poživljale njene hčere: najstarejša Mica, tedaj vroča ljubezen Ivana Cankarja, Ani, kasnejša žena Otona Župančiča, Vera, kasneje žena Frana Albrehta, in Slava, najmlajša. K njim so zahajale njihove prijateljice: pianistka Dana Koblerjeva, kasnejša žena Pavla Golie, slikarica in nečakinja Ivane Kobilčeve, Mira Pinterjeva, Melita Levčeva, nesrečna hčerka Frančiška Levca, in morda še katera.

Kolikor je meni znano, so od naših vidnih ljudi zahajali v ta salon: Ivan Cankar, Oton Župančič, dr. Joža Berce, ki mu je osmrtnico med prvo svetovno vojno napisal Ivan Cankar, globoko žalostinko pa tudi Oton Župančič. Verjetno je zahajal v to hišo Vladimir Levstik in nemara tudi Cvetko Golar. Zagotovo pa se je oglašal v tej družbi Edbin Kristan in verjetno še nekateri, ki pa so mi neznani. Ivan Cankar je opisal ta salon v svojem Novem življenju, v katerem zagotovo lahko prepoznamo samo Edbina Kristana, ki pri njem recitira Župančičevo pesem Grobovi tulijo, in pianistko Dano Koblerjevo ter seveda tudi Mico Kesslerjevo in morda še koga. Posvetil je večeru v tem salonu precejšen del svoje knjige, v kateri je seveda marsikaj spremenjeno, deformirano z ostrim karikiranjem nekaterih nespoznavnih oseb in z zasanimi lirizmi. Je pa nemara prvi med slovenskimi pripovedniki na široko opisal svoje oziroma Grivarjeve sanjarije pod vplivom muzike, ki jo je kdaj v posebnem razpoloženju poslušal v tej na Slovenskem popolnoma izjemni hiši in družbi.

Vera Kesslerjeva, ki je v letu 1912, o katerem govorim, doraščala v dekle, saj ji je bilo takrat šestnajst, sedemnajst let, je bila potemtakem zagotovo dobra in ljuba znanka Ivana Cankarja in lahko smo se zaupali njenemu vodstvu brez skrbi, da bi bili pisatelju nadležni ali nedobrodošli,

čeprav se mu seveda nismo napovedali vnaprej. Dogovorili smo se, da se sestanemo v zgodnji popoldanski uri in da se odpravimo na pot v takem času, da bi se pri Cankarju oglasili kmalu po četrti uri. Tako se je zgodilo in krenili smo po poti, po kateri je Frančišek Levec sleherni dan ob zgodnji uri hodil zajtrkovat h Čadu, se pravi po gozdni poti, ki jo Ljubljanci tako dobro poznamo in tako radi obiskujemo.

Kakšna družbica je to bila? Predvsem seveda Vera Kesslerjeva, za katero je bil naš izlet nekoliko razburljiv praznik. Ali pojde vse po sreči, ali ga najdemo doma, kako nas sprejme? Z njo smo bili trije, morda celo štirje fantje, dijaki predzadnjega razreda gimnazije ali vsaj že kandidati za ta razred. Kateri? Kolikor si s tem vprašanjem belim glavo, moram priznati, da mi spomin na ta dan po več kot šestdesetih letih nikakor ni zanesljiv. Kajti v tistem letu in morda še v naslednjem je ta družčina podobno romala nekajkrat, vendar ne zmeraj v isti sestavi. Manjkal je kdaj ta, kdaj drugi. Vendar lahko rečem, da smo bili skoraj stalni obiskovalci: že omenjeni Ivan Levec, sin Frančiška, ki je zaradi svojega očeta užival pri Cankarju tople simpatije; nadalje Ivan Albreht, leto ali dve starejši od nas, ki si je kmalu po tem času že pridobil prvo literarno priznanje z objavo pesmi v Ljubljanskem zvonu, o čemer bo tu še govor. In še najmlajši med nami, Vladimir Milavec, svež, čist notranjski bogataški sin, poln veselja in ljubezni do vsega pravega. Nesrečni mladenič, ki mu je nekaj let kasneje Cankar med Podobami iz sanj napisal prisrčno osmrtnico z naslovom Kadet Milavec, zakaj ta sončni fant je pač padel na soški fronti. Sam sem bil vse preveč zaposlen s svojimi smrtnimi mislimi in hkrati s stanjem, v katerem so se v ta prva globlja spoznanja vpletale vsakršne nedorasle misli, stremljenja in želje. Zavedal sem se nekako te zmede in nejasnosti v samem sebi, zato sem vedel, da nikakor nisem sposoben za sproščen in neposredno odkrit pogovor s človekom Cankarjevega formata in njegove zrelosti, in to niti ne o stvareh, ki so me resnično vznemirjale. Najzrelejši med nami je bil vsekakor Ivan Albreht, ki pa je bil hkrati nenavadno sramežljiv in boječ. In ko se je Cankar z mojim posredovanjem seznanil z njegovimi pesmimi, se mu mladi poet sploh ni upal več pred oči.

Cankar pa je takrat preživel vsaj v svoji umetniški ustvarjalnosti svoj mogočni prehod od boja zoper umazano morje slovenskega javnega življenja k neposredni, subtilno izpovedni liriki, ki se mu je pričela s ciklom o materi, se potopila v grozljivo fantastiko prizorov Iz tujega življenja in se v vsem obsegu njegove moralne osebnosti pripravljala na zadnje obračune, ki se sklepajo v avtobiografskem ciklu Iz mojega življenja in v Grešniku Lenartu. Takrat v letih 1911—1912 nihče izmed nas ni slutil, kako blizu je prva svetovna katastrofa, čeprav so bili prvi gromi balkanskih vojn malodane že zaznavni. V zvezi s temi dogodki je Cankar pač še posegal v javno življenje, kakor se je razvijalo pod vplivom dogodkov na Balkanu in pod vplivom slaboumne avstrijske notranje in zunanje politike, ki je tako uspešno pripravljala razpad habsburške monarhije. Svoje narodne dolžnosti v tej zvezi, kakor vemo, Cankar ni zanemarljivo.

Pred našim romanjem k pisatelju in pravzaprav tudi ves čas naših obiskov pri njem se verjetno ni nihče od nas spraševal ne o neizmerni razliki in daljavi med njim in nami ne o tem, kaj navsezadnje hočemo od njega in kaj sploh moremo pričakovati od svojih obiskov, nič tega. Hoteli smo

ga kratko malo videti in se seznaniti z njim, seveda zaradi tega, ker smo videli v njem najvišjo avtoriteto ne samo v umetništvu, temveč predvsem v vprašanih vsakršne osebne in javne morale in intelektualne potence. Mene, ki sem leto ali dve predtem doživel tako silovito mentalno prebujenje, pa je vrhu tega gnala napol radovednost napol samozavest ali domišljavost, da bi ob njem pretehtal svoje intelektualne sposobnosti in da bi tako izmeril njega in sebe. Komaj razumna in razumljiva ter zares nezrela potreba, ki bi ji bil lahko zadostil brez osebnega srečanja, saj nam je bil takrat Cankar že skoraj v celoti dostopen. Nezrelo, nerazumljivo, toda tako je bilo.

Ko smo prišli pred gostilno na današnjem Cankarjevem vrhu, je prijateljica Vera stopila v hišo in se kmalu vrnila z veselo novico, da je Cankar doma in da takoj pride k nam. In res je kmalu nato stopil iz veže in po dveh, treh stopnicah navzdol k nam droben, srednje velik, brkat mož z nekoliko razmršenimi lasmi in s čisto posebnimi očmi. Verjetno smo ga navidez poznali vsi. Predstavili smo se mu, pri čemer je vsakemu podal roko, predvsem pa se je veliko bolj domače pozdravil z Vero. Nato nas je povabil k eni od miz pred krčmo in naročil iz hiše liter vina. Posedli smo in se gledali. Toda Cankar je bil takih srečanj vajen in je vedel, da mora on voditi pogovor. Od nas ni bilo pričakovati posebne pobude. Pričel je govoriti o vsem mogočem, seveda tudi o literaturi, o našem zanimanju zanj in o podobnih stvareh. Beseda mu je tekla gladko in neprisiljeno. Kadar je povedal kaj veselega ali smešnega, se je nekako vrgel nazaj, si med smehom segel s prsti v lase, nas preletel z živimi očmi in se spet sklonil, kakor je sedel s prekrizanimi nogami. Tistega malega, kar mi je od teh pogovorov ostalo v spominu, seveda ne morem obnoviti v avtentični zaporednosti, ki navsezadnje ni važna. Spominjam pa se dobro, da sem ga med prvim srečanjem v pogovoru o literaturi dovolj nespametno vprašal, kateri je večji pisatelj — Tolstoj ali Cankar. Cankar se je sunkovito obrnil k meni, me preletel z ostrim pogledom, ki se mu je pa naglo omehčal. Očitno se je prepričal, da moje vprašanje ni ne provokacija ne neslano dobrikanje, temveč preprosta, neumna nedolžnost. Vrgel se je nazaj, se spet sklonil in se zagledal mimo vseh nas, kdo ve kam, ter mirno dejal: »Tolstoj je Tolstoj, jaz sem pa Cankar.« Nakar je pričel govoriti o drugih rečeh.

Nekoč nam je pripovedoval o svojih obiskih in predavanjih v Trstu in o svojih tamošnjih znancih. Nenadoma se je glasno zasmejal in nam povedal zgodbo slovenskega tržaškega delavskega politika, ki je bil v zelo mladih letih natak v neki tržaški žganjarni. Ta dečko je bil strasten anti-alkoholik in je pričel v pogubnem lokalu pridigati treznost. Pri tem pa je kajpada kot natakar točil gostom žganje. Pivce in gospodarja je ta paradoksalna situacija spočetka zabavala. Ščasoma pa so jih začele njegove pridige motiti, gospodarja pa tudi vznemirjati, kajti tega ali onega od pivcev so se strastne besede točaja, ki je bil dobro zgovoren, celo prijele. Odpustil ga je iz službe in mu prepovedal zahajati v lokal. Tudi Cankarju se je zdela zgodbica zabavna, ni nam pa povedal, kdo je bil ta nepoklicani pridigar. To sem zvedel veliko veliko kasneje od tega nekdanjega točaja samega. Bil je Ivan Regent.

Poznali smo Cankarja kot literarnega kritika iz njegovih kritičnih in polemičnih člankov. Zdel se nam je strog sodnik. V nasprotju s tem pa nisem mogel nikoli razumeti in sprejeti njegovih predobrohotnih ocen o Ketteju kot pesniku sonetov. Primerjal ga je s Prešernom, ga ravnal z njim

in ga skorajda postavljaj nad njega. Toda kakor v vsem, je v svojih sodbah pogostoma padal v ekstreme. Spominjam se primera s Kraigherjevo Školjko, ki je tiste čase izšla in razburila literarne duhove pa tudi javnost. Še preden je napisal kritiko o nji, smo ga vprašali, kakšno mnenje ima o drami. Zelo nam jo je pohvalil in naposled dejal: »Rajši bi pod Školjko postavil svoje ime kakor pod vse svoje drame.« Ne takrat ne nikoli pozneje si nisem znal razložiti teh predobrohotnih besed, čeprav je Školjka v nekem smislu zelo ustrezala ne posebno globokemu okusu in nekoliko zaostalemu duhu časa pri nas.

Ko smo ga nekega dne pričakovali za mizo pred krčmo, je prišel k nam nenavadno židane volje. Mahal nam je že od daleč z neko knjigo in nam klical: »Fantje, prva slovenska knjiga esejev! Ali ste jo že videli? Poglejte jo in jo berite! Prva slovenska knjiga esejev!« Bilo je čutiti, kako ga to kulturnozgodovinsko dejstvo veselo razburja. Šlo je za Abditusovo knjigo družbenopolitičnih esejev Socialni problemi. Govoril nam je še o knjigi pa tudi o njenem avtorju, čigar ime, Albin Prepeluh, nam je zaupal. Tudi Abditusa sem osebno spoznal veliko let kasneje ob ustanavljanju prve Sodobnosti. Prepeluh je bil znan socialističen političen delavec in lastnik Blaznikove tiskarne, ki nam je revijo tiskal večidel na upanje, nam gratis odstopil poslovni prostor v svojem podjetju in nam v vsakem pogledu izkazoval pozornost in požrtvovalno naklonjenost.

Cankar nam je o literarnem delu večkrat govoril tudi osebneje. Nekoč nam je v ne vem kakšni zvezi dejal: »Ne bojte se jeze. Jeza je lahko izvrsten navdih. Jaz sem marsikaj dobrega napisal iz jeze.« Žal nam ni povedal nobenega primera, toda nekaj stvari je takih, da nas same prepričujejo o njegovi trditvi. Tako nekatere njegove polemike in satire, kakršna je njegov znameniti Schiwitz von Schiwitzhofen, nikakor niso brez žolča, kakor tudi ne nekatere replike v njegovih dramah, na primer veliki govor učitelja Jermana v drugem dejanju Hlapcev. Sicer pa Cankar nikakor ni edini avtor, ki je blagoslavljal jezo kot vir inspiracije.

Spet drugič nam je govoril o priložnostnem pisanju, ki ga je sploh težko opredeliti in mu določiti meje. Pri tem niti ni zavračal literarnih naročil, za katere je trdil, da so lahko dobra pobuda za kar uspele stvari. »Vzemite na primer mojo pesem Kongres v Varšavi! Ali ji je kaj očitati? Mislim, da spada med moje boljše stvari.« Drugič nam je govoril: »Ljudje me sprašujejo, kje jemljem snovi za toliko stvari, ne da bi se ponavljal. Jaz pa jim svetujem, naj gredo kdaj po mestu. Sam to včasih storim. Tam srečujem vsakršne ljudi. In če se jih dobro ogledam, vidim, da vsakemu visi od nosa — črtica ali novela.« In se je s širokim smehom vrgel nazaj ter si segel v lase. »Drugi pa spet govorijo, da se stalno ponavljam in da pravzaprav govorim zmeraj samo o sebi. O kom pa naj bi navsezadnje? Ali je mogoče kdo zanimivejši od mene?« In seveda spet smeh in njegova značilna kretnja in gesta in njegov veselo zmagoslavni, nagli pogled po sogovornikih.

O naših pisateljih z nami skoraj ni govoril, niti ne o Župančiču. Morda kdaj pa kdaj o Ketteju. Nekoč nam je vsem in tudi sebi samemu v veselje povedal zgodnico o tem originalnem človeku, ki da je nekoč prišel v družbo ali v šolo v enem črnem in enem rjavem čevlju, kar da ga ni niti najmanj spravljalo v zadrego, marveč je bil, tako je Cankar trdil, kratko malo naivno ponosen na svojo domislico. Ob neki priložnosti pa nam je proti svoji

navadi, saj nas ni nikoli ne poučeval ne skušal vzgajati, spregovoril: »Fantje, verjetno obiskujete tudi druge literature, kar se mi zdi razumljivo. Pred enim pa vas moram posvariti. Ne obiskujte Levstika, Vladimira, od njega se ne boste naučili nič dobrega. Poleg tega ta človek prevaja francoske pesmi in jih objavlja kot svoje.« Te obtožbe nisem nikoli preverjal, toda zdaj jo moram v zvezi s Cankarjem povedati na ljubo resnici. Bojim se, da Cankar ni govoril brez tehtne podlage, kar se mi zdi tem verjetneje, ker je bilo njegovo svarilo zelo resno. Hkrati je to bil tudi edini primer, da nam je Cankar o kakem svojem znancu privatno govoril kaj neugodnega. Kar je bilo potrebno, je povedal javno.

Tujih tekstov in rokopisov ni bral rad. Kolikor vem danes, je mnogim obiskovalcem ta svoj razumljivi odpor naglašal, da mu ne bi nosili svojih ali tujih poizkusov. Nam ni tega rekel nikoli. Zato mi ni bilo prav nič težko ugoditi Ivanu Albrehtu, naj bi pisatelju dal v pregled nekaj svojih pesmi, kajti urednik Šlebinger ga ni hotel uslišati, da bi mu katero natisnil v Zvonu. Res sem se obrnil na Cankarja, ki je brez ugovora pesmi prevzel in mi povedal, kdaj mi bo mogel dati odgovor. Da mu pesmi ni izročil Albreht sam, se mu očitno ni zdelo prav nič čudno. Oglasil sem se pri njem čez nekaj dni. Dejal mi je: »Nekatere sem označil s svojima začetnicama I. C. Te naj izroči Šlebingerju, ki jih bo tiskal.« Albreht je zelo srečen storil, kar mu je bilo naročeno, in pesmi so resnično izšle. To mu je odprlo vrata v Ljubljanski zvon. O podrobnostih odnosa med Cankarjem in Šlebingerjem nisem nikoli spraševal.

Leto naših najbolj pogostih obiskov pri Cankarju je bilo leto njegove Lepe Vide. Kako smo spomladi leta 1912 zvedeli, da piše novo dramo s tem naslovom, ne vem. Kajti Cankar vsaj z nami ni rad govoril o svojih stvarih, tem manj o tistih, ki so šele nastajale. Toda vedeli smo in smo dramo nestrpnost pričakovali. Razpoloženje hrepenenja je bilo Levcu, Albrehtu in meni takrat zelo po srcu, kajti bili smo vsi trije zaljubljeni, in to v isto osebo. Sklenili smo, da vsak od nas poizkusi tako ali drugače pri lepotici svojo srečo, in kdor bo izvoljen, bo pač izvoljen. Levec ji je pisal, jaz sem svojo spoved opravil ustno, oba seveda brez uspeha. Albreht pa je izginil iz Ljubljane, kajti prišel je čas velikih počitnic. Nekako takrat je izšla Lepa Vida. Nenadoma dobiva Levec in jaz od Albrehtovega očeta telegram, naj nujno in brez odloga prideva v Hotederščico na njihov dom. Kaj se je zgodilo? Albreht je v svoji plahosti in malodušnosti spisal pesem, ki jo še pomnim:

Gospodični visokoučeni
so verzi ti posvečeni.
Kdor bi rad vedel kateri,
naj mi nikar ne zameri,
ker mu žal ne morem
postreči z imenom.
Bog s teboj, bog ali vrag!
Dosti svet ima bedakov
in bedaki srebrnjakov,
še v zlato te vkujejo.
Jaz pa sem, no, tak in tak:
žep moj ni nikdar brez suše,

od dekleta hočem duše,
pa četudi zaničujejo
tvoji jezni me pogledi.

Spisal je to pesem in se — obesil. Toda oče ga je snel in poklical naju dva. Albreht si je opomogel in odpravili smo se vsi trije peš po slovenski deželi. Najprej do Gorice, potem v Trst, iz Trsta v Pazin od tam mimo nekdanjega Čepičkega jezera in čez hribovje v Moščenice ter naprej čez Reko v Ljubljano. Levec in jaz sva imela s seboj vsak svojo Lepo Vido. Na počitkih, zlasti v obmorskih krajih, smo jo vneto prebirali naglas. Tako so nemara skoraj sto petdeset let prej mladi ljudje prebirali Goethejevega Wertherja. Bilo nam je zelo lepo in poetično, balzam za naše srčne bolečine, ki pa kajpada le niso trajale predlogo. V Cankarjevi drami smo uživali posebno prvo in tretje dejanje. Čustva Vidinega moža so nas pretresla. Postava Damjana in vsa njegova nekoliko skrivnostna življenjska poetičnost sta nas očarala. Mene pa je najbolj in lahko rečem najbolj boleče prevzelo drugo dejanje. O tem moram še spregovoriti, kajti srečanje z njim je bilo skoraj usodno zame. Ali samo zame? Na jesen smo Cankarju pripovedovali o svojem potepanju v spremstvu Lepe Vide. Mislim, da mu je bila naša povest, v kateri je bila vsa ljubezenska tragedija zamolčana, kar prijetna. Sprejel jo je z zamišljenim smehljajem.

Pred to zgodbico sem tu že dvakrat omenil Župančiča. Ta se je med tem časom nastanil poleg Cankarja na Rožniku, in to v sobi v stranskem poslopju, ki je imela vhod s prostorne verande. Obiskovali smo Cankarja in se v srcu kajpada zanimali tudi za poeta. Zdi se mi, da ta ni sprejemal obiskov, vsaj ne toliko kakor Cankar. Nekoč, ko smo se spet oglasili pri tem, nam je rekel: »Danes pa sedemo na verando.« In ko nas je spremil tja, smo naleteli na precejšnjo družbo, ki je bila za nas nova in zelo zanimiva. Predvsem je bil tu Župančič, ki ga prej nisem osebno poznal, čeprav bi mi bilo znanstvo z njim zelo drago. Potem je bil tu Lojz Kraigher, avtor tedaj slavne Školjke, ki je prišel s Štajerske. Morda je bil navzoč profesor Berce, morda, in res ne vem, zakaj se mi zdi, da je bil v družbi tudi doktor Lotrič, ki so ga vsi klicali za Lutra. In kdo še? Ne vem. Družba pa se mi je zdela velika in glasna. Cankar nas je vse predstavil vsem in posedli smo. Tuje telo, kakršno smo prišleci kajpada bili, je za nekaj časa razgovor pretrgalo, vendar je kmalu spet stekel poln šal, domislekov in smeha. Živo se spominjam trenutka, ko se je Kraigher nekako otroško postavljaj z novo denarnico, o kateri je trdil, da je menda iz safiana. Nato Župančič, ki je sedel daleč od njega: »Pokaži!« In ko mu jo je Kraigher podal, se je poet namrščil in lakonično izjavil: »Tele!« »Da, zdajle,« je odbil Kraigher, Župančič pa mu vrže denarnico od daleč na glavo, češ: »Ne, pač pa zdajle!« In smeh in dobra volja. Vendar smo se mi prišleci kmalu poslovili, kajti v tej družbi nam je bilo vendarle težko vztrajati. Po tistem dnevu pa sem si dovolil kdaj pa kdaj obiskati tudi Župančiča.

V začetku sem nekje omenil živi Cankarjev interes za vse poglobitne stvari in teme našega tedanjega političnega položaja in življenja, slovenskega in avstrijskega. Tri dejstva so takrat vznemirjala naše prebujene razumnike. Obe balkanski vojni, prva in druga, prepovedovsko gibanje in brezglava, toda po svoje dosledna avstrijska zunanja politika. In pokazalo se je prav kmalu, da so vsa tri spletena v enoto, ki je bila kajpada usodna za našo

narodno eksistenco in za našo kulturo. K Cankarju je prihajalo veliko mladih intelektualcev, ki so si želeli jasnosti glede potrebne orientacije v teh zadevah. Razpravljal je z njimi in ravno tako z nami in naposled se je v aprilu 1913 odločil, da je napovedal predavanje z naslovom Slovenci in Jugoslovani, in sicer v Mestnem domu.

Dvorana Mestnega doma je bila takrat in tudi že poprej poglavitna ljubljanska dvorana za vsakršne javne nastope, za shode, zborovanja in predavanja. Za nas dijake so bila privlačna predvsem predavanja. Nekaterih se živo spominjam. Mislim, da je bilo v jeseni 1911, ko je tam nastopil Cankar s predavanjem o Ketteju in o Murnu. Zdi se mi, da sem ga takrat slišal govoriti prvič in da se je nam, ki ga osebno še nismo poznali, s tem predavanjem predstavil nekoliko intimneje in osebneje. Govoril je zelo toplo in prepričevalno o obeh poetih, zlasti se mi zdi o Murnu, ki ga dolgo tudi sam ni doumel do kraja in nam je tudi recitiral nekaj njegovih najznačilnejših pesmi. Do današnjega dne mi je ostal v spominu zlasti ton njegove deklamacije Murnovih Vlahov s posebno monotono, na ozko zaprti vokal o ubrano melodijo:

In naprej gredó
in nazaj gredó
in pojejo pesem tak žalostno,
da nikoli takó.

Ponavljali smo si te stihe v Cankarjevi intonaciji sto in stokrat, včasih resno, včasih za šalo, toda zmeraj z občutkom neke nerazložljive, melanholične pomenljivosti.

Pred tem Cankarjevim predavanjem smo v isti dvorani poslušali Frana Milčinskega, ki nam je bral svoje pravljice, za katere je bil takrat deležen velikega odobravanja, čeprav mu kasnejša kritika, zlasti Župančičeva, ni dala priznanja. Toda dosedanjih več kot šestdeset let življenja te knjige daje prav nam, tedanjim mladim in navdušenim poslušalcem, ki smo kasneje med sabo še dolgo ponavljali nekatere značilne stilistične obrate iz lepe proze tega pravljicarja. Spominjam se tudi dveh ali treh zanimivih in poetično zanesenih predavanj profesorja Pavla Grošlja. Govoril nam je o modernih teorijah o nastanku našega planetnega sistema. Na istem kraju smo približno v istem času poslušali Edbina Kristana, ki nam je predaval o Župančiču; strme pa smo spremljali zlasti njegove recitacije, ki so naredile na nas nenavadno močan vtis. V jeseni 1912 sem na žalost izpustil Župančičevo predavanje O izreki črke l na koncu besed in pred samoglasniki. Predavanje sem prebral kasneje v Zarji. Bilo je pomemben in odločilen dogodek v naši kulturni zgodovini, predvsem v zgodbah našega odrskega jezika, kakor je Župančič sam zatrdil v njem. Vendar je zaradi naše tedanje vsesplošne zastonosti in omejenosti doživel začasen poraz. Kasnejša gledališka praksa mu je dala in mu daje prav, dasi naš pogovorni odrski jezik kljub Župančičevim tezam in kljub njegovemu dolgoletnemu prizadevanju ni bil in ni vse do danes ne dognan ne utrjen.

Zdi se mi, da se je ta znamenita serija predavanj v Mestnem domu, ki z navedenimi nastopi najbrž ni izčrpana, končala z znanim Cankarjevim predavanjem Slovenci in Jugoslovani 12. aprila 1913. Pri tem predavanju sem bil seveda navzoč, in to z vsemi svojimi tovariši. Bil je razburljiv in za mladi svet tedanjega časa resnično pohujšljiv večer, kajti bil je politično ne

samo koristen, temveč v nekem smislu zagotovo odločilen in smerodaven. Cankarjevo izvajanje je bilo sestavljeno iz dveh polovic, ki sta se prepletali, iz kritike avstrijske politike, zlasti zunanje, in iz razvijanja resnično naprednih pogledov na tedanje in bodoče odnose nas Slovencev do Jugoslavije in Jugoslovanov. Ta polovica je danes splošno znana in priznana. Za Cankarjevo misel do današnjih časov ni bilo treba sprememb. Zavzemal se je odločno za politično združenje Jugoslovanov, ravno tako odločno pa je odklanjal kulturno ali bolje rečeno jezikovno in nacionalno stapljanje Slovencev s Hrvati in Srbi. S tem njegovim stališčem smo se do kraja zavedno strinjali vsi člani naše ožje družbe. Zato smo ta del predavanja sprejeli kot naravno in za nas odločeno stvar.

Nekaj novega in komaj verjetnega pa je bila za nas Cankarjeva kritika Avstrije. Seveda smo se z njegovimi sodbami strinjali popolnoma. Prevezla in pretresla pa nas je moralna plat predavanja. Leta 1913 je bila Avstrija mogočna evropska država, skorajda nedotakljiva v svoji cesarski veličasti. Kdo bi si bil tedaj drznil spregovoriti o nji brezobzirno kritično ali jo celo javno zasramovati? Cankar pa je tu vpričo nas storil oboje, in to pogumno, neustrašeno in hkrati preprosto ter samo po sebi razumljivo. Njegova kritika je bila porazna, njegovo zaničevanje do te veličastne zgodovinske kulise globoko in utemeljeno z očitno naravo stvari, za katere je šlo. Spominjam se njegove zasmehljive sodbe o tedanji avstrijski zunanji politiki o grofu Berchtoldu, ki je v ponatisnjenem govoru ne najdem. Razpravljal je o blamažah tega ministrstva, pri čemer je dejal, da se njegov šef vede kakor tisti kranjski mežnar, ki so mu med mašo pri ministriranju pred oltarjem padle hlače z života, on pa se je obrnil, pogledal po cerkvi in dejal: »No, saj smo sami domači!« in je mirno, brez posebnega sramu potegnil hlače nazaj. Strmeli smo in tradicionalna bojazen pred to habsburško pošastjo je naglo kopnela v nas, in to za vselej. Prizor, ki je spremljal te dele predavanja z nastopi in protesti policijskega komisarja, ki je hotel Cankarju vzeti besedo, kar se mu ni in ni posrečilo, dasi ga je tako rekoč fizično lovil okrog predavateljske mize, Cankarjeva odločnost, ironičnost, duhovitost, navidezna spravljivost in popolna nepopustljivost, ki sta se bliskoma vrstili v njegovih reakcijah, vse to nas je sicer zabavalo, pri tem pa nas je navdajalo z neprijetnimi slutnjami, kam ga bo to privedlo, kaj bo s Cankarjem in spet z živim, upornim zadoščenjem, nad človekom in pisateljem, ki je tukaj javno dokazal svojo popolnoma izjemno hrabrost in visoko brezbriznost nasproti vsemu, kar bi ga moglo doleteti. Bili smo prevzeti in resnično ohrabreni, in to tudi za marsikaj tistega, kar nas je čakalo v bližnji bodočnosti, se pravi čez leto ali dve.

Ta večer je zame najdražji spomin na Ivana Cankarja. Že takrat je bil in je do neke mere dejanje, zaradi katerega sem v svoji notranji pravdi zoper njega lahko tudi popustljiv. Ta pravda je bila takrat še podzavestna, kmalu pa se mi je prebila v zavest in misel, kjer mi je povzročila boleče motnje in težko zdvajanje. O čem sem se pravdal z njim? Moram se vrniti k Lepi Vidi. Povedal sem že, kako so nas očarale njene cukrarniške figure, ki so prepojene z neko žlahtno poetičnostjo. Zame, za mojo osebno orientacijo in zavest pa je postalo važno drugo dejanje drame, ki se po svoji ostri treznosti tako zelo odbija od simbolno poetičnega polmrača prvega in tretjega dejanja, čeprav je kajpada subtilno povezano z njima. V njem spoznamo tri osebe 'življenja', vtem ko so osebe onih dveh pesniki, vagabundi

in brodolomci. Toda znamenje poljuba večnosti nosijo na svojih čelih ti, ne pa ljudje življenja, ki so ustvarjeni zaradi kontrasta.

Vsaka umetniška podoba življenja je na koncu koncev tudi sodba o njem. Dramska podoba je to tem bolj. So upodobitve, ki so popolnoma individualne in ki ne dopuščajo nobene posplošitve. Čim abstraktnjša in čim dosledneje simbolična pa je podoba, bolj je dopustno generaliziranje njenega smisla, kajti alegorika in simbolika sta sploh izumljeni za to, da omogočata izražati splošnejše sodbe in nazore. Lepa Vida spada v zvrst literarnih umotvorov te vrste. Cankar je z njo hotel izraziti svojo misel o edinem resničnem življenju v hrepenenju in sanjah, kateremu je postavil nasproti tako imenovano realno življenje treznega sveta. To je upodobil kot kontrast sublimiranemu življenju, spričo katerega ga je obsodil ali zavrgel s posebno ironijo pred obličjem najsvetejšega, se pravi hrepenenja.

Bolj kot splošna ocena »življenja« je mene v času doraščanja in dokončnega odločanja o smeri in slogu moje eksistence boleče zanimala, dejal bi, osebna moralna misel drame, se pravi njen smisel in pomen za moje osebno življenje. Kaj je in kaj more biti z menoj, ki nisem umetnik, kar mi je bilo takrat že jasno, pa tudi ne brodolomec in vagabund, in to niti ne v najbolj prenesenem smislu te predstave, če resnično hrepeneče žive samo ti in če so potem takem resnični in vredni ljudje samo prebivalci življenjske cukrarne in njim podobni ali sorodni? Ali sploh morem biti človek v pravem pomenu besede, kakršen je skrit v smislu te drame? Ali nisem obsojen biti in ostati Dolinar, ki so ga peroti hrepenenja tako rekoč samo oplazile, in še to samo slučajno, da se je zmedel za trenutek, nato se je ali pa se bo vsak hip vrnil v »življenje«, se pravi v malovredno in grobo treznost — kolovoza? Od Popotovanja Nikolaja Nikiča me je pri Cankarju motil njegov kult umetnika, pri Lepi Vidi pa me je malodane prestrašil. Na vsak način me je globoko vznemirilo, kajti poetična prepričevalnost dela je mogočna in Cankarjeva resnica nenavadno podobna pravi resnici o velikih človeških stvareh, o katerih govori. In Cankarjev hrepeneči človek ima v sebi resnično dragocenost, namreč koprneči nemir duše, brez katerega ne more biti vrednega življenja. Prestrašil me je in me s tem nevede kaznoval za mojo objestno misel, da bi se umsko meril z njim.

In vendar! V meni je dotlej živela predstava, ki mi je nastala ob Človeku Gorkega. Tragičen in neustrašen, smrti zapisan in nesmrtno stremeč, na ta naš bedni planet omejen je vendarle luč, ki razsvetljuje vso temo vseh svetov. In pri tem je to človek, v katerega usodi in poslanstvu more biti in je udeležen vsak izmed nas in ne samo hrepeneči izbranci, pesniki in romarji, marveč vsakdo, ki se zaveda svoje človeške podobe in ki jo prizna sam v sebi ter ji je voljan služiti. Zdaj pa mi je čez to podobo Cankar z Lepo Vido zarisal svojo resnico, ki je ekskluzivna, ki me je izključevala iz visokega življenja izvoljenih in ki je bila vrhu tega preprostemu, zdravemu življenju globoko neprijazna. Jaz pa sem hotel biti človek. Vznemirjen in skoraj malodušen sem se mučil s protislovnostjo obeh vizij, ne da bi mogel najti rešitev ali kritično misel, ki bi mi raztrgala to moralno moro, kakršna me je tlačila in kakršna je morala tlačiti vsakogar, kdor se je v notranjem položaju, podobnem mojemu, se pravi zunaj vrst izbrancev, znašel v nevarnih lovkah Cankarjeve poetične misli o hrepenenju in ljudeh cukrarne.

Pri prej opisanem njegovem predavanju pa sem se srečal s popolnoma drugačnim Cankarjem, ki je bil konkreten in jasen, energičen, nenadoma

tuj vsakemu medlečemu hrepenenju, hraber in drzen. Ta mi je kazal drugačno življenjsko smer, ki mi je ostala v zavesti poleg malodušnosti in malo manj kot obupa nad samim seboj, kakršna sta nastala v meni ob njegovi Lepi Vidi. Zaradi tega skorajda nisem več iskal njegove družbe. Moral sem se znati. In nemara je res moralo priti leto 1914 in prva svetovna vojna z vso svojo krvavo resničnostjo, ki je dramila in zahtevala voljo in boj za goli obstoj, da sem naposled dosegel v sebi nekakšno pomiritev in ravnovesje med življenjsko energijo in resignacijo, ki me je spremljala še dolgo.

Tako sem dočakal mobilizacijo, oficirsko šolo, v kateri nisem bil uspešen, fronto, prehod na rusko stran, ujetništvo in vse, kar je bilo zvezano z usodo vojnega ujetnika. Spomladi leta 1918 me je v ukrajinskem Jekaterinoslavu, današnjem Dnepropetrovsku zatekla avstrijska okupacija in ponovna uvrstitev v avstrijsko armado. Na poletnem dopustu, ki mi je bil dovoljen, sem se v Ljubljani, mislim vsaj, da je bilo takrat, zadnjič srečal s Cankarjem. Prisedel je v kavarni Union k meni in me povabil na partijo šaha. Naši starejši književniki in umetniki so skoraj vsi ljubili šah. Tako Cankar, kakor Župančič, pa tudi A. Lajovic in oba Kozaka ter mnogi drugi. V igri, ki sva jo takrat odigrala, sem zelo izrazito zaslutil njegovo osebnost ali naravo ali, če hočete, njegovo nervozno posebnost. Igral sem bolje od njega, kar me pač ni veselilo, zato se je spočetka boril in branil, nenadoma pa ga je sredi igre začela zanimati usoda enega od njegovih kmetov. Ali se bo prebil do dame ali ne? In že je vso pozornost posvetil samo temu, partija ga pravzaprav ni več zanimala. Čudna sorodnost z neko značilnostjo njegovega pisanja, z rezkimi prelomi in preskoki, stilskimi in artističnimi v nekaterih njegovih delih. Te značilnosti se je zavedal in jo je v svojih pisnih tudi priznaval. Po končani partiji je še nekaj časa odsotno zamišljen posedel, nato mi je stisnil roko in odšel. Takrat sem ga videl zadnjič.

V jeseni sem nato prejel v Jekaterinoslav njegove Podobe iz sanj. Prebral sem jih in jih v napol improviziranih ruskih prevodih prebiral svojim ruskim znankam in znancem. Zdi se mi naravno, da je najmočnejši vtis na te, z literaturo povprečno seznanjene ljudi naredil kak Gospod stotnik ali še Kostanj posebne sorte, da pa jih zamišljeni in skoraj brezdANJI lirizem intimnejših stvari ni prevzel. Meni, ki sem bil cela tri leta odtrgan od našega življenja in od naše literature, se je ob knjigi godilo podobno. To je imelo svoj vzrok tudi v tem, da sem se v tem dolgem času veliko ukvarjal z rusko literaturo, ki je večidel zelo stvarna, pa tudi s pomembnejšimi avtorji evropskih književnosti. V teh svetovih sem skoraj izgubil čut za našo domačo lirčno, literarno in umetniško izročilo. Zaslutil pa sem kljub temu v knjigi njeno pridušeno mogočnost in skrivnostno nadpredmetnost. In spominjam se, kako me je razočarala Glonarjeva kritika o nji, ker se mi je zdela brez posluha, ravno za ta njen nadstvarni značaj in za njeno sanjsko ali če hočete, predsmrtno odmakjenost.

Ko sem se proti koncu novembra leta 1918 utrujen in nekako moralno izčrpan dokončno vrnil domov, sem o Cankarju slišal samo še nevesele zgodbe. In kmalu nato poslednjo epizodo o njegovi zadnji nočni poti domov. Spremljal ga je, kakor so mi pripovedovali, Vladimir Levstik, katerega je baje Cankar pred vežnimi vrati prosil, naj ga nese ali vsaj spremi po stopnicah, kar je Levstik čisto naravno s smehom odklonil. Poslovila sta se tedaj in v hiši je Cankar nato padel po stopnicah, se poškodoval, da je

moral v bolnišnico, kjer je ob dobrem okrevanju menda zbolel za špansko gripo in umrl.

Njegov pogreb je bil ena izmed prvih nacionalnih manifestacij Slovencev v novi državi. Ljubljanski župan Ivan Tavčar je sicer odklonil predlog, da bi priporočil meščanom, naj izobesijo črne zastave, in to z besedami: »Ali bomo obešali zastave za vsakim Golarjem?« Toda Slovenci in Ljubljančani so Cankarjevo smrt počastili z ogromno udeležbo pri pogrebu, ki je bil veličasten in na katerem se je zbralo vse, kar je imelo kaj imena v slovenski umetnosti in kulturi. Tam sem se seznanil z nekaterimi našimi pisatelji in umetniki, in čeprav sem se počutil kot tujec med njimi, sem se nemara kot privesek prijatelja Dobide ali Frana Albrehta pridružil skupini, ki je po pogrebu krenila na pogrebščino v zadnjo sobo h Kamu na Miklošičevi cesti nasproti hotela Union. Tam se je pilo in govorilo in govorilo in pilo do pozne noči. Kdo vse je bil navzoč, ne vem več gotovo, toda Albreht, Dobida, Pilon so bili v družbi zagotovo, verjetno pa tudi Juš Kozak in še ta ali oni, kajti družčina je bila dovolj številna. Zapisal sem to že, vendar ponavljam, da zelo določno pomnim žareči obraz Vladimira Levstika, ki nam je nekako predsedoval z bliskajočimi se očmi in ki nam je, ko je prišla njegova ura, v hrupu in šumu zaupal svojo osrečujočo misel: »Zdaj naj še Oton iztegne pete, potem bom prvi jaz.« Pretreslo me je in presunilo. Spomnil sem se dneva Cankarjevega svarila pred tem človekom, in sem vedel sam pri sebi, da ta prvi ne bo nikoli, ker to nikdar in nikakor ne more biti, čeprav ima za sabo Obsojence in Gadje gnezdo.

Večer in prve ure noči so minevale v dimu in trušču razgovorov, ugi-banj in načrtov, kajti bili smo v prvih dneh nove države Srbov, Hrvatov in Slovencev. Se pravi politično pa tudi literarno na pragu novega razdobja. Imel sem določen občutek in nemara ne samo jaz, da Cankar s svojimi sanjskimi prividi in podobami nekako več ne spada v novi svet, ki se začenja in da je odšel v pravem trenutku, kajti zdaj se začenjajo hrupne in trde stvari, za katere so potrebne drugačne, preprostejše misli in preprostejši, trši ljudje. Nov čas za Evropo, novo poglavje naše zgodovine in morda novo poglavje naše literature, žal, da brez Cankarja in brez marsičesa, kar je vznemirjalo njega. Čas se je premaknil in z njim so se premaknile vrednote in nevrednote, ki jih je bilo treba opredeliti na novo, z njimi pa tudi njega, njihovega stvarnika, čigar misel nas bo morala kljub vsemu spremljati in voditi tudi na teh novih potih in razpotjih ustvarjanja in zgodovine. Prepričanje, ki se je tako zmagovito uresničilo že čez četrto stoletja.

S Cankarjem sem se na žalost srečal premlad. Ponoviti moram, da do pravega razgovora in do kake izmenjave misli med njim in mojimi tovariši ter menoj ni moglo priti. Prevelika je bila njegova avtoriteta in preveč dokončno in izrazito izoblikovana njegova osebnost, mi pa smo bili vse premladi in na začetku svojih usod. Razume se, da sem bil premlad tudi jaz. Nisem pa bil premlad vsaj ne za delno razumevanje njegove literature in njegove resnice. Ker sem od nekdaj nagonsko spoštoval in upošteval duhovne avtoritete, ki sem jih kot take spoznal in priznal, me je Cankarjeva resnica porazila in me nevarno obvladala. Navdala me je z malodušnostjo, iz katere dolgo nisem našel izhoda. Bojim se, da je tako vplivala na številne mlade ljudi tistega časa, kakor hkrati ne more biti dvoma, da je imela Cankarjeva socialna in politična misel in da je imel njegov civilni pogum na vse nas mogočen in obvezen vpliv in da nam je v mnogih položajih ter

odločitvah kazal pravo smer in pravo odločnost. Pomagal pa nam je naposled, da smo mogli obrniti hrbet celo njegovemu mehjemu, ganljivemu in malce mehkužnemu sanjarstvu in hrepenanju in da smo se brez pomislekov in bojazni posvetili podobi človeka, ki pogumno stremeč premaguje tragiko našega bivanja z zavedno in zvesto službo neznanemu smislu vsega, kar je.

II

Kdaj, kje in kako sem se seznanil s tem človekom tako tragične usode, mi zdaj, po več kot petdesetih letih, ni več zanesljivo jasno. Nikakor pa ni izključeno, da se je to zgodilo na pogrebu Ivana Cankarja, kakor sem nekoč že zapisal, zakaj to žalovanje je bila velika pisateljska in splošno umetniška manifestacija, ki so se je udeležili likovniki, pisci in muziki v polnem številu. Tu je bilo po dolgih vojnih letih veliko priložnosti za sklepanje vsakršnih znanstev in za razna bežna srečanja. Tam sem se, kolikor se spominjam, prvič srečal z majhnim, tršatim primorskim fantom, živahne in nekoliko grgrajoče govorice, z Venom Pilonom, ki se je kakor jaz pred nedavnim vrnil iz ruskega ujetništva. Dejali so mi o njem, da je nadarjen slikar-začetnik. Med vsemi znanimi in neznanimi veličinami me je takrat zanesljivo krmaril in me z njimi seznanjal moj sošolec dr. Karel Dobida, ki ga je spremljal njegov malodane oboževani prijatelj, pesnik Fran Albreht, kajti v krogu tedanjih kulturnikov je bil Dobida že znan kot poznavalec in morda tudi že kot kritik likovnih umetnosti. Ali pa sem se z mnogimi izmed teh mož, ki so bili zame večidel novi, srečal kdaj prej ali kdaj kasneje, toda nekako v tistem času, v kaki kavarni ali gostilni, v tistih nekaj dnevih, ki sem jih prebil v Ljubljani pred Cankarjevo smrtjo.

Zakaj dopuščam tudi to možnost vsaj za Kogoja? Čudno se mi namreč zdi, da se ga nikakor ne spominjam v veliki in glasni družbi literatov in drugih, ki se je pod večer po pogrebu zbrala v zadnji sobi nekdanje Kamove delikatesne trgovine nasproti hotelu Union. Albreht, Dobida in Pilon so bili tam gotovo, zdi pa se mi, da vidim v gostem cigaretnem dimu, ki se je valil po sobi, tudi sence Juša Kozaka in morda tudi Ferda, pa še tega in onega od tedanjih, predvsem pa Vladimira Levstika, ki je nekako kraljeval med nami in skozi naočnike bliskal po nas s svojimi svetlimi in žarečimi očmi in z dostojanstveno samozavestjo obračal svojo mogočno glavo zdaj proti temu zdaj proti drugemu koncu hrupnega omizja.

Kogoja pa sem vsekakor takrat že poznal vsaj iz pripovedovanja Dobide in Albrehta. Opisovala sta mi ga kot mladega, izjemno nadarjenega komponista, ki si je svoj študij omogočil z nenavadno žilavostjo in požrtvovalnostjo. Da je mogel eksistirati na Dunaju, kjer je študiral kompozicijo in kontrapunkt pri mojstru Schreckerju in deloma menda tudi pri Schönbergu, se je zaposlil pri nekem ključavničarju, za katerega je kot nekakšen vajenec prenašal po Dunaju orodje in tipično ključavničarsko pečico na ogle, včasih pa tudi prevažal vsakršne potrebščine z vozičkom, kakršni so bili takrat za take namene v navadi. Tako sta ga večkrat srečavala na Dunajskih ulicah. Kot posebno čudaštvo tega človeka pa sta mi popisala njegov poslovilni koncert pred odhodom v domovino, ki ga je ne vem v kateri dvorani priredil za dunajsko slovensko občinstvo. To je bil koncert slovenskih samospevov, na katerem je Kogoj odpel vrsto naših kompozicij za glas

in klavir, pri čemer se je na klavirju spremljal sam. Kakor sem pozneje lahko dognal, je imel lep, dasi ne šolan bariton. Njegov nastop pa je vendarle zbudil nemalo začudenja pa tudi nekaj smeha, kajti ves Kogojev nastop je bil spričo njegove kratkovidnosti in splošne telesne enkratnosti, nekam grotesken, zlasti v tej posebni situaciji, ko je bil pevec in pianist hkrati.

Pri klavirju, pa tudi sicer me je Kogoj, ki je imel nekaj nenavadno prvobitnega v telesu, pogosto spominjal na nekakšnega pračloveka. Tudi njegov obraz je bil podobno izrazit, spominjal pa je hkrati na portrete nekaterih znamenitih muzikov in kdaj pa kdaj tudi na Beethovna. Nekaj te njegove telesne posebnosti je ujel na svoji veliki sliki zbora komponistov, ki visi v mali filharmonični dvorani, Saša Šantel, ki ga je upodobil poleg Slavka Osterca v značilni pozi nekakšnega samohodca. Kogoj je na tej sliki podan v drži, o kateri mi je nekoč Matej Hubad dejal, da ta človek celo stoji in sedi drugače kakor vsi drugi ljudje. Kot takega, in to še v nekakšnem divjem, ekstatičnem zanosu ga je naslikal tudi Veno Pilon, čigar fantastični portret Kogoja je široko poznan.

Drugačna kakor drugih ljudi pa je bila tudi vsa Kogojeva življenjska zgodba. Spominjam se, s kakšnim čudnim, zamišljenim smehom mi je nekoč pripovedoval o zgodbi svojega otroštva. Rodbina nekakšnega uradnika Kogoja je živela v Trstu. Oče jim je umrl zelo zgodaj v začetku leta 1898. Po njegovi smrti je mati menda tri otroke zaklenila v stanovanje in izginila, po Marijevem pripovedovanju, v Egipt, od koder se je kasneje baje preselila v Chicago, kjer je spet po njegovi pripovedi — izginila. Danes vedo naši raziskovalci drugačne stvari o nji, ki pa ne sodijo v ta spomin. Otroke so rešili iz stanovanja, nato so jih kot zapuščene sirote poslali v očetov rojstni kraj, v Kanal, kjer je pričela zanje skrbeti občina. Kako se jim je godilo? Kogoj se je zasmejal s svojim glasnim smehom in pristavil še to, da po njegovem spominu v resnici sploh ni Marij, temveč Julij, da je bil rojen 1892. Marij je bil njegov mlajši brat, ki pa je še kot napol dojenček umrl. Po njegovi smrti so Julija pričeli klicati z imenom pokojnega Marija. Zakaj, mi ni znal razložiti in ime se ga je prijelo. Njegova pripoved se mi je že takrat zdela popolnoma verjetna, kajti kot Marij naj bi bil po dokumentih moj vrstnik ali celo leto dni mlajši od mene, zdel pa se mi je zmeraj telesno in umsko znatno zrelejši. Nedavno pa mi je tržaški profesor in komponist Pavel Merku opisano Kogojovo osebno zgodbo potrdil kot popolnoma točno in dognano. Sama na sebi so ta dejstva kar prilično enkratna, posebno pomembna pa so nam lahko kot razlaga tega posebnega življenja in posebne psihike, kakršna se je v Mariju pač morala razvijati v tako nelahki usodi, ki je res podobna zgodbam starih povesti — seveda, žal, brez srečnega konca.

Po svoji osnovni dispoziciji je bil Kogoj temperamenten in strasten in nič čudnega ni, da se je njegova osebnost v težkih in mučnih okoliščinah kakršne si lahko predstavljamo, razvila v koleričen značaj, ki se je z vsemi močmi neugnano boril za svoj prostor na soncu. Če si hotel shajati z njim, si moral brezpogojno verjeti v njegovo umetnost in v njegov uspeh. Glede vere vase je bil neomajen, hkrati pa je bil nenavadno zahteven do svoje umetnosti. V tej ni bil pripravljen zadovoljiti se z malim. Muzika takega Puccinija mu je bila samo improvizacija in nič več, od svoje muzike je zahteval veliko več izrazne zgoščenosti in notranje dinamike. Vse to je pogrešal ali vsaj zanikal na sploh tudi pri impresionistih, med katere je z

ogorčenjem prišteval L. M. Škerjanca, ki je bil zanj prototip lahke improvizirane muzikalnosti, hkrati pa zaradi svoje priljubljenosti in uspešnosti, prava in poglavitna nesreča njegovega umetniškega življenja. Kajti za Škerjancem je stal ves naš tedanji muzikalni vrh, z A. Lajevcem in M. Hubadom na čelu, ki sta, kakor je trdil, s svojim vplivom protežirala samo Škerjanca, v tem kot sta bila do Kogojja očitno nerazpoložena, če ne kar sovražna.

Vse to si moral brezpogojno verjeti in priznavati, če si hotel, da te je štel med svoje prijatelje. Če se v čem nisi strinjal z njim, ti je srdito zagrozil: »Fantič moj, boš že videl!« Ta fantič je bil sploh njegov priljubljeni nagovor. Toda njegovo nepopustljivo in celo trmasto vztrajanje pri nekaterih trditvah je bilo verjetno tudi v zvezi z njegovim prepričanjem, da je človeška vera mogočna sila. Pet ali še bolje sedem mož z neomajno vero in strastno zagnanostjo, je večkrat govoril, bi lahko delalo čudeže in bi moglo dobesedno obrniti svet, kakor so to po Kristusovi smrti vsemu svetu navkljub dokazali njegovi maloštevilni apostoli ali celo samo štirje evangelisti.

Kdaj sva se po prvem znanstvu zbližala, spet ne bi vedel zanesljivo povedati. Vendar se mi zdi, da se je moralo zgoditi v poletnih mesecih leta 1919, ki sem jih kljub inskripciji v Zagrebu večidel prebil v Ljubljani, ali pa v poletju leta 1920, ko sem se vrnil iz Prage, kjer sem bil oba semestra tistega leta 1919/20 vpisan na Karlovi univerzi. Gotovo sem se s Kogojem v krajših in daljših počitnicah srečaval tudi pred tem poletjem. A zdi se mi, da je do globljega zbližanja prišlo šele nekako v tem času. V Kogojevi družbi sem se seznanil tudi s Podbevškom. Konec septembra leta 1920 je nato prišlo do 'novomeške pomladi', ki jo je organiziral Podbevšek skupaj z Miranom Jarcem, Božidarjem Jakcem, Marjanom Mušičem in Zdenkom Skalickim. To je bila vrsta umetniških prireditev: recitacij, razstav, muzikalnih nastopov in diskusij. Na ta festival sva bila poleg Riharda Jakopiča, ki je bil nekakšen pokrovitelj tega srečanja, in Franca Tratnika, povabljeni tudi Kogoj in jaz, Kogoj seveda tudi kot izvajajoč muzik in kot predavatelj. V tistih dneh se je zarodila tesnejša družba med Kogojem, Podbevškom in menoj, ki je kasneje privedla do kratkožive revije Treh labodov. Pri vsej svoji revščini pa je Kogoj takrat ravno tako siromašnega Podbevška povabil nato v Ljubljano, kjer mu je ponudil streho nad glavo v svojem stanovanju. Poleg postelje mu razen stradanja ni imel ponuditi ničesar.

V Novem mestu smo po eni izmed prireditev v poznem večeru vsi trije krenili na sprehod. Vodil naju je Podbevšek, ki je bil tu domačin. Zavil je proti Grmu in tam nekje pri Božjem grobu je krenil v stran na nekakšen grič, o katerem nama je dejal, da je pravzaprav vodni rezervoar. Bil je pokrit s travo. In ker je bila noč topla, lepa in zvezdnata, smo polegli in se pogovarjali leže. Nenadoma je Podbevšek, ki je bil takrat poln domislic, spregovoril o siromaštvu in praznosti našega življenja v primeri z življenjem starih Grkov, ki so se sestajali, da bi se pogovarjali o pomembnih stvareh, in vsak izmed njih je znal, kakor poroča v svoji Gostiji Platon, kaj povedati o čemer koli, in to kar zanimivo in tehtno. A kako živimo mi? Mi trije bi se vendarle morali znati pogovarjati o kaki pametni stvari, pa se ne, nemara, ker se ne znamo, čeprav bi se morali znati. »In o čem bi se na primer rad pogovarjal?« je vprašal Marij. »Kaj vem, o čem? No, dobro, na primer o smrti in o posmrtnem življenju.« »Pa se pogovarjajmo o tem,« je dejal Kogoj. »Ti, Podbevšek pa spregovori prvi.« Nastala je tišina pod mirnimi zvezdami. »Mislim,« se je čez čas oglasil poet, »da ne

bi mogel o tem povedati ničesar.« Kogoj se je široko zasmejal ter se obrnil k meni: »In ti?« Rekel sem, da ne verjamem ne v dušo ne v posmrtno življenje, da je smrt pač smrt, konec, in kaj naj bi o tem govorili, in še, da me je pri vsem premišljevanju o teh stvareh zmeraj ravno tako strah večnega življenja kakor večne smrti.« In spet tišina pod hladnimi zvezdami.

»Jaz pa mislim o tem takole,« je čez čas spregovoril Kogoj in nadaljeval: »Ko človek umira, se duša v mukah in z bolečino trga od telesa, dokler se naposled ne loči od njega. Nenadoma se znajde v novem stanju, toda vsa izčrpana in popolnoma nebogljenaa od vsega prestanega, zaradi česar vendarle skuša ostati vsaj v bližini telesa, ki ga je zapustila. Obletava ga in povzroča pojave, ki jih ljudje doživljajo kot grozljive spomine, strahove in vsakršne nerazumljive dogodke. Od tod navade, kakor straže pri mrličih in podobni običaji. Toda telo mora v zemljo in duša se mora znajti sama in se še vedno vsa omamljena in vsa izgubljena potaplja v novo bivanje, v katerem se njena skaljena bitnost le počasi ureja in čisti. Od značaja minulega življenja je odvisno, koliko časa traja ta proces, toda izvrši se v vsaki duši ali z vsako dušo prej ali slej. Takrat se duša ponovno zave. In ker nima na razpolago nobenega drugega predmeta, se prične ukvarjati s svojim minulim življenjem. Prične ga doumevati, gledati ga v luči resnice in začinja spoznavati njegovo vrednost in nevrednost. Predvsem pa vidi svoje zablode in 'grehe', se pravi kriva dejanja. Gleda jih in se bolj in bolj zaveda njihove nevrednosti in teže ali celo zavrženosti. In ve, da bi morala življenje voditi drugače. Tedaj prične v nji nastajati obžalovanje, rodi se kes, rode pa se tudi dobri sklepi in ti vzgibi čustev in hotenj rastejo v nji in se stopnjujejo. Iz sklepov nastane težnja, ki ji povzroča hkrati s kesanjem bolečine, ker ne vidi izhoda iz muk. Toda ko prikipi trpljenje do viška in jo vso prevzame želja, težnja, da bi svoje zgrešeno življenje popravila, se njena misel razvije v predstavo o novem življenju, v katerem bi bilo mogoče uresničiti vsa spoznanja in dognanja posmrtnih muk. In ko postane njeno stremljenje neznosno, ko hoče strašna zavest skoraj uničiti njeno živo moč, ki želi in hoče in mora, se zgodi čudež in duši se odpre pot v novo utelešenje, v novo življenje v novem človeku, v katerem bo skušala uresničiti, kar jo teži. Toda tudi vstop v novo telo je usoden in težak in kdo ve, kaj pridobljenega bo duša izgubila pred novimi preizkušnjami.« V nočni temi pod zvezdnatim nebom sva s Podbevškom to razlago poslušala kot kako zanimivo in nekoliko grozljivo povest.

Naslednjega dne je Kogoj na gradu Kamnu pri Novem mestu pred ožjim občinstvom poslušal mladega pianista Karla Dernovška, Šukletovega vnuka. Igral je neko Beethovno sonato, katero, ne vem več. Kogoj je nato spregovoril načelno o muziki in tudi sam nekaj časa improviziral. Njegova igra je bila tako impresivna, da je naredila močan vtis na vso družbo. Neko mlado in lepo poslušalko pa je pripravila do ekstaze, v kateri mu je javno priznala svoje občudovanje in globoko simpatijo. Ko sva prišla v Ljubljano, sva krenila naravnost k meni, kjer je Kogoj sedel za klavir in se zatopil v čudovito, poetično improvizacijo. Ko je prenehal, sem mu resnično prevzet dejal: »Lepo si ji govoril.« Kogoj je molče rahlo pokimal, nato pa je po krajšem premoru udaril nov, energičen akord, kot da pričinja čisto novo poglavje, ki je bilo prvi improvizaciji vsebinsko tuje, toda polno energije in zanosa.

Če se vrnem k tisti nočni miselni improvizaciji, moram reči, da je v nji očitna njena racionalna osnova in logična zgradba, in to kljub njeni malce naivni mistični fantastiki, ki jo vsebuje. Kot racionalista in vernika razuma sem ga po tem času dodobra spoznal, ko sva veliko razglabljala in razmišljala skupaj. Njegov nenavadno bistri in predirni razum me je privlačil z veliko močjo. Da ta magija ni imela razloga v kakem mladostnem navdušenju, naj povem, da mi je bilo ob srečanju z njim blizu petindvajsetih let in da sem imel za sabo prvo svetovno vojno, dolgo ujetništvo v Rusiji in veliko vsakršnih prizorov in doživljajev v zvezi z oktobrsko revolucijo. In tudi danes, po tolikih letih in srečanjih z vsakršnimi ljudmi, ga štejem med najbolj jasno misleče sogovornike, s katerimi sem kdaj prišel v stik. Bil je neomajno preprost in premočrten v svojih sklepih in v poti do njih. V razmišljanju je zmeraj našel krajšo pot in njegovi domisleki so bili zmeraj jasni in nazorni. Včasih me je v mojem razglabljanju vodil na zanimiv, izviren način, skoraj bi rekel, podoben Sokratovemu: večidel z vprašanji, na katera naj bi mu odgovarjal. Toda ta so bila zastavljena tako, da so me pri vsej samostojnosti, ki so mi jo dopuščala in me v nji podpirala, vodila naravnost tja, kamor me je hotel privedi. Tega se zelo živo spominjam v zvezi s svojimi prvimi članki, vendar konkretnega primera takega takega pilotiranja po petdesetih letih, žal, ne morem obnoviti, kakor bi bilo zanimivo in poučno.

Nazorsko se mi je Kogoj pokazal kot neopredeljen svobodoumnik. Mislil je s svojo glavo o vsem, tudi o poslednjih rečeh in resnicah, pri katerih si je moral kajpada, kakor smo videli, pomagati tudi s fantazijo. Kljub vzgoji v katoliški sredini, v internatu, sta mu bili religija in religioznost tuji. Seveda tudi ni bil razgledan materialist in si je marsikaj v življenju, vsaj dokler sva bila v stikih, razlagal v takem ali drugačnem idealističnem smislu, vendar pa popolnoma po svoje in nenavadno izvirno. V cerkev, kolikor vem, ni zahajal, najmanj pa k mašam in k drugim liturgičnim opravilom. Vsega tega se je osvobodil popolnoma. In o vsem je mislil po svoje. Racionalen je bil tudi v svojem odnosu do umetnosti, v kateri mu je bila vsaka mistika povsem tuja. V letih najinega znanstva sva veliko ur prebila z analiziranjem muzikalnih umotvorov in celo pri teh analizah se je dosledno oslanjal na razum v tem smislu, da je odmeve in učinke muzike v svoji notranjosti analiziral ali skušal analizirati z vso ostrino svoje misli. Visoko je cenil intenzivno in neodjenljivo razmišljanje, vendar ne tistega, ki se ubada z abstraktnimi pojmi, temveč vztrajno in logično trdno razmišljanje o problematiki življenja, in to s pomočjo preprostih in naravnih pojmov. Kot razumnik te orientacije je strastno sovražil tisto približno, megleno in hkrati predrzno stvar človeške zavesti, ki ji pravimo mnenje. Kaj je mnenje? Tako je vsakokrat vprašal. Ta in ta trdi, da je takega mnenja. Mnenje ima o vsem, tudi o stvareh, o katerih ne ve in ne razume ničesar. Skratka, mnenje ni osnovano na ničemer. To je čist, brezumen, aroganten nič. Mnenje imaš o vsem, o čemer nimaš nobenega pojma in o čemer nisi nikoli resnično razmišljal. Njegove misli in sodbe pa so bile resnično preiščane in pridobljene z nemajhno koncentracijo.

Njegova vera v samostojno in neodvisno misel je imela morda vsaj deloma vzrok v dejstvu, da je sorazmerno malo bral. Pri tem ga je verjetno ovirala huda kratkovidnost, s katero se je trajno boril tudi pri muziciranju. Nekaj te vere pa je izviralo iz posebnega odnosa do pisane besede, o kateri

bom še govoril. Toda tudi bral je čisto po svojem sistemu, ki je nemara posebno značilen za tega samohodca v stvarih duha in misli. Zahajal je veliko k meni domov in je некоč na moji mizi opazil nemški prevod Platonove Pojedine. Po slovesu je delo kajpada poznal. Pozanimal se je zanj. Rad bi ga bil bral. Posodil sem mu knjigo, toda preden jo je odnesel, je želel vedeti, o čem govori. Povedal sem mu, da je njen predmet ljubezen, kar je njegovo zanimanje samo podžgalo. Odnese jo je. Kakor on mene, sem tudi jaz njega pogosto obiskoval. Štirinajst dni, tri tedne sem posojeno knjigo videval na njegovem klavirju, in to že kar zaprašeno, očitno tedaj nedotaknjeno. Nazadnje sem ga некоč vendarle vprašal, ali jo misli brati ali ne. Zakaj vprašujem? Ker se je, kakor vidim, sploh še ni dotaknil. Ali se mi mudi? Ne, pa vendar tega ne razumem. Tedaj se je zasmejal s svojim širokim in glasnim smehom ter mi dejal, da tudi on mene ne razume. Kako pa ti sploh bereš? Me je vprašal —. Kako, berem pač. Jaz pa takole. In mi je razložil, češ, povedal si mi, da knjiga razpravlja o ljubezni in kaj je naravnejšega kakor to, da hočem najprej sam dognati, kaj to je? Ko bom prišel do takega ali drugačnega spoznanja, kakršnega sem sposoben, bom lahko knjigo bral vsaj do neke mere kritično. Toda predmet je zelo kompliciran.

Čez čas je le vzel knjigo v roke, pred tem pa je razvil v sebi svojo misel o erotiki in njeni neusahljivi privlačnosti. Zgradil jo je na podmeni, da ljubezen ni samo telesna spolna privlačnost, marveč, naj se tega zavedamo ali ne, naj to priznavamo ali ne, vendarle svojevrsten stik z osnovno skrivnostjo, z vesoljnim morjem nekakšnega živega elementa, življenja, ki se z ljubeznijo in v nji obnavlja in dokopava do svojega smotra. Dejal je tudi: z ljubeznijo priklješ ali lahko priklješ na svet dušo, ki nekje čaka na novo utelešenje, v katerem bo morala prestajati nove preizkušnje in izživljati težnje, ki jih prinese s seboj. Tako je ljubezen za vse ljudi neposreden stik s skrivnostnim izvorom življenja, usod in bodočih zavesti, in to za večino edini možni stik s skrivnostjo. Ustvarjanje je, v katerem bodočnost oblikuje svoj obraz, kakor je rekel Župančič; od tod njena neusmiljena oblast nad nami. Ali je treba pripomniti, kako se ta Kogojeva predstava ujema z njegovo mislijo o posmrtnem življenju? Kako se je njegova misel o ljubezni skladala s Platonovo, nisva govorila, in tudi ni važno. Spominjam pa se tudi, kako mi je некоč kljub vsemu temu s smehljajem, ki je izražal zadrego, in z živo rdečico na obrazu govoril o tem, kako čudno primitiven in moteč je pravzaprav avtomatizem spolnega akta, ki je vendar tako poln skrivnosti. Važno pa je vedeti, kako je bral knjige. In ni neverjetno, da jih je zaradi tega načina prebral sorazmerno malo, kakor je tudi pri sprejemanju priporočil smotrnost.

Seveda pa tudi nikakor ni moči reči, da bi bil v stvarih literature neveden. Poznal je velika imena, klasike in pisce tedanjega časa: Skandinavce, Ruse in Nemce. Kakor za številne tedanje razumnike je bil tudi zanj ena najpomembnejših knjig Nietzschejev Zaratustra. Čisto drugače, nekoliko modneje, je poznal in cenil Oskarja Wilda. Toda mimo vseh senzacionalističnih stvari tega duhoviteža, mimo slike Doriana Graya in mimo njegovih revolucionarnih literarno in umetniško teoretičnih tez in del in še mimo njegovega artističnega izuma, paradoksa, je občudoval in ljubil zlasti njegovo pripovedko iz druge serije njegovih pravljič: Ribič in njegova duša, pripovedko, ki govori o človeku, ki je izgubil dušo. Sto in stokrat se mi je

kasneje zdelo, da je med to zgodbo in Kogojevo usodo nekakšna zveza, ki jo je morda nekako povsem nagonsko slutil, kakor skoraj ne more biti dvoma o taki privlačnosti med njegovo podzavestjo in vsebino njegove opere po delu Leonida Andrejeva, ki tako nazorno govori o črnih maskah, kot izrodkih moralnega kaosa in vesoljne teme. Med Wildovimi deli pa je cenil njegovo dramo Salomo, ki jo je hotel komponirati kljub Richardu Straussu. Vrhu tega je med knjigami visoko cenil tiste nekatere z jasno in strogo koncepcijo, ki se izraža z enim ali dvema osrednjima pojmom. Govoril je večkrat s priznanjem o zamisli Cankarjeve knjige Volja in moč, ne da bi se spuščal v oceno njene izvedbe, in kot poseben vzor mu je veljala filozofsko poetična knjiga kitajskega modreca Laotseja, ker je v celoti in v vsakem svojem sestavnem spevu posvečena pojmom, ki ju nekateri prevajajo z besedama: smisel — življenje, drugi pa: smer in prava pot ali še kako drugače.

Kogojev nekoliko nezaupljivi odnos do literature je imel poleg navedenega fizičnega in v njegovem samohodništvu utemeljenega še tretji vzrok, ki ga ni podcenjevali. Kakor Platonov Sokrat, ki razmišlja o čudoviti in neizmerljivo skrivnostni odmevnosti govorjene besede, je bil tudi Kogoj, in to verjetno ne vedoč za Platona, čisto po svojem ostrem (morda tudi muzikalnem) čutu in smislu za govor, vernik ustnega sporazumevanja med ljudmi in ustnega sporočanja osebnih dognanj in spoznanj soljudem in po teh tudi bodočnosti. Skliceval se je razvneto, če je govoril o tem, na velike učitelje človeštva: na Budo, na Sokrata in Kristusa, od katerih ni noben zapisal niti enega svojega oznanila. Vsi trije so govorili ljudem in so svoje nauke zaupali usodi oziroma učencem, ki so zaradi dragocenosti njihovih misli poskrbeli zanje in jih zapisali kolikor mogoče natančno. Vsi trije so po volji usode ali po naravnem zakonu o človeških umskih energijah take učence tudi našli. Po volji usode? Ne, temveč zaradi neznanske prepričevalnosti njihovih govorjenih resnic, ki so odmevale v srcih ljudi stoletja in tisočletja. Moč njihove ustne izpovedi je bila neizmerna. Pisana beseda se je zdela Kogoju sorazmerno cenena in slabotna. Preiskusi jo pred ljudmi in jim jo govori, je večkrat dejal, pa boš videl, da pravzaprav jecljaš.

Pri tem pa je vendarle večkrat in intenzivno priporočal piščim in sploh ustvarjajočim ljudem strogo vestnost posebne vrste. Če hočeš pisati o kakem predmetu, je govoril, je tvoja dolžnost poznati vse ali vsaj vse najvažnejše, kar je že kdaj kdo napisal o isti stvari. Seveda je to misel prenašal tudi na umetništvo, na umetniško obravnavanje sorodnih tem oziroma predmetov. Tem dosledneje pa se je za tako vestnost zavzemal pri komponiranju enega in istega teksta. Omenil sem že, da je nameraval komponirati Wildovo Salomo. Zato je natančno preučil partituro Richarda Straussa. In ker je slišal ali bral, da je dramo komponiral še neki neznan avtor, si je dolgo prizadeval, da bi ga izsledil in se z njegovim delom seznanil. Toda ni se mu posrečilo. Zato je misel rajši opustil. Ravno tako se je nekaj časa ukvarjal z mislijo, da bi komponiral Shakespearovo komedijo Kar hočete. Zatrjeval mi je, da je stvar komponiralo že več skladateljev, vsaj deloma. In ker nikakor ni mogel zbrati njihovih kompozicij, je tudi ta svoj namen rajši opustil, kakor da bi se dela lotil neobveščen.

In za popolno podobo Kogojeve moralne misli še naslednje. Bila sva mlada in razumljivo je, da sva vrednotila vse pojave našega življenja in življenja sploh. Govorila sva pogosto tudi o največjih predstavnikih člo-

veškega sveta. O tistih ljudeh, ki so snovali velike zamisli in jih z napori in žrtvami vseh svojih življenjskih moči uresničevali v svojem delu. Med njimi jih je nekaj, ki so svojim idejam ne samo posvetili, temveč tudi podredili svojo smrt; izkoristili so jo za dokaz tistemu, za kar so živeli. Te je Kogoj prišteval med junake najvišje vrste in med ustvarjalce najpomembnejšega formata. V njih ni živela samo moralna misel, ki je izražena v beneškem geslu »Navigare necesse est«, marveč misel, ki vsebuje aktiven, suveren odnos do smrti, na katero gleda kot zadnje in samo smotno dejanje, ravno tako posvečeno stvari kakor vse življenje. Taka sta bila zanj Sokrat in Kristus. Med Slovenci pa je mednje uvrščal Janeza Evangelista Kreka, pri katerem je seveda cenil vse njegovo življenjsko delo in tudi njegovo jugoslovansko idejo, še veliko bolj pa je spoštoval dejstvo, da je Krek svoji politični misli zavedno posvetil tudi svojo smrt, zakaj na svojo zadnjo propagandno pot je spričo svoje težke srčne bolezni moral iti z zavestjo, da mu napor, ki ga prevzema, zagotovo prinese smrt. In človeku s takimi predstavami o človeški veličini, kakršne je imel Kogoj, ni bilo dano zavestno doživeti našega osvobodilnega boja, ki je rodil toliko resničnih junakov in ki je tako rekoč ves narod povzdignil na raven teh najvišjih moralnih zahtev.

Politično je bil podobno kakor slovenski kulturni delavci sploh orientiran zelo približno. Misel majske deklaracije, ki je Slovenijo pred tem časom razburjala in politično dramila, je bila takrat že za nami. Znašli smo se v Jugoslaviji, in tu so prihajali na površje stari nesmiselni problemi integralizma in avtonomizma, kakor smo takrat imenovali ekstrem jugoslovanskega nacionalizma in sorazmerno krotko obliko slovenskih zahtev. Orjuna in fašistične tendence v Jugoslaviji so bile v začetku dvajsetih let šele v pripravi in so imele nastopiti v najbližji bodočnosti. In treba je reči, da je bila revolucionarna marksistična miselnost med nami, in to celo med nami, ki smo bili do nekega časa priče ruske revolucije, nekako pozabljena ali pa smo jo obravnavali kot ideologijo, primerno za daljni veliki svet, za naš položaj pa skoraj popolnoma neuporabno. Tako nekako je bil orientiran tudi Kogoj, ki je vsekakor spadal med slovenske avtonomiste, se pravi tipične slovenske inteligente, in sicer klerikalne in napredne, čeprav se je integralistična miselnost javno razglašala in propagirala izključno v glasilih napredne stranke in deloma tudi v listih takratnih socialnih demokratov.

Po svojem družbenem izvoru je kajpada Kogoj prihajal iz našega katoliškega sveta. Kolikor mi je pripovedoval, je doraščal v goriškem katoliškem internatu. Po svojih znanstvih in zvezah ter po zakonu vztrajnosti se je spočetka tudi v Ljubljani, kamor je dokončno prišel tik pred koncem prve svetovne vojne, vezal s katoliškimi krogi. Tudi kasneje je večino svojih muzikalnih kritik in razprav objavljajl v Slovincu in Domu in svetu, čeprav je njegova prva kritika izšla v Slovenskem narodu. Po maju 1920 je objavljajl svoje stvari v raznih revijah. Ostal je politično neopredeljen, kajti domača klerikalno-liberalna politika ga resnično ni mogla ne zanimati, a tem manj zaposlovati. Glede socializma pa moram zaradi dopolnitve poseči nekoliko naprej, na konec 1922 ali v začetek leta 1923, ko sva se s Podbevškom razšla, čeprav je bil dotlej najin sourednik, ker je zahteval, naj se naša revija opredeli za socializem in za ustrezno tendenco v umetnosti. Tega nisva mogla sprejeti; nato je Podbevšek samostojno izdal eno ali dve številki Rdečega pilota. Ironija ali humor usode pa sta hotela, da sva se dve, tri leta kasneje razšla tudi Kogoj in jaz, in sicer spet zaradi socialne

tendence, ki jo je zdaj Kogoj predlagal za umetnost. Trdil je, da je to postulat življenja, česar jaz v zvezi z umetnostjo, zlasti z muziko nisem mogel z razumevanjem sprejeti.

Toda treba se je vrniti v leto 1920 ali 1921. V tem času se je v Kogojevem stanovanju naselil Podbevšek in takrat smo vsi trije pričeli kovati vsakršne načrte, ki so konec oktobra privedli do mojega prvega članka o Kogoju, ki naj bi bil nekakšen uvod v njegov samostojni koncert v veliki dvorani Uniona (konec leta 1920). Z njegovo organizacijo smo bili zaposleni vsi trije, zlasti seveda Kogoj. Nekako takrat smo tudi ustanovili Klub mladih, se pravi nas treh, h kateremu so kasneje pristopili France Kralj, Matija Bravničar in morda še ta ali oni. V tem času smo tudi zasnovali misel o novi reviji, ki naj bi na svojih straneh združevala vse tri umetnosti, literaturo, muziko in likovno umetnost. Lotil sem se finančne plati in sem svojega nekdanjega vojaškega tovariša, industrijalca Vinka Hajnriharja pridobil za našo misel. Z resnično mecensko gesto nam je nakazal približno dvesto tisoč kron. V decembru leta 1921 je prva številka izšla. Po nji je prišlo do spora s Podbevškom, o katerem sem že govoril, zato je druga številka Treh labodov izšla šele v maju 1922. Poleg literature in likovnih reprodukcij sta imeli obe številki tudi muzikalno prilogo, in to dva Kogojeva samospeva. Po drugi številki sem sprevidel, da revija, ki ni bila ne dobro pripravljena niti ni imela homogenega kroga sodelavcev pa tudi ne jasne smeri, ne more uspeti. Ustavil sem jo in sem denar, ki nam je ostal s privoljenjem mecena, porabil za izdajo Kogojevih Šestih klavirskih skladb, ki so bile tiskane na Dunaju, in še za litografski natis dveh njegovih zborov: Barčice in Requiem, ki ju je menda prvi izvajal nekdanji učiteljski pevski zbor pod vodstvom Srečka Kumarja. Ta je, kolikor vem, tudi prvi javno igral Marijevo klavirsko Fugo v g-molu.

Poleg teh stvari je v tem delovnem času Kogoj opravil še naslednja dela: izdal je v lastni harmonizaciji menda v Trstu štirinajst Marijinih pesmi, komponiral zборе h kralju Ojdipu, redigiral svoje Samospeve, ki jih je izdala Glasbena matica, opravil diskusijski večer, na katerem je za uvod prebral svoje aforizme o umetnosti, in priredil dva koncerta slovenskih starih in sodobnih samospevov, ki jih je izvedel s poljskim pevcem Romanovskim. Bil sem priča vsemu temu delu, saj ga je skoraj vsega opravil pri meni ob našem klavirju. Spominjam se ga, kako je prihajal z zbranim izrazom in s težkimi naočniki, zmeraj oblečen v črno obleko. Bil je skromen, toda kljub revščini, v kakršni je živel, nikoli ne zanemarjen, in seveda nikoli ponižen. V hladnem vremenu je nosil črno suknjo, včasih samo ogrnjeno, toda nosil jo je načeloma samo do 21. marca, ko je ne oziraje se na vreme in temperaturo suknjo odložil, češ, pomlad je, ne sme mi biti več potrebna. Naravno, da je zaradi tega večkrat prezebal, kar pa ga ni moglo omajati. V naši hiši je imel zaradi svoje črne pojave in zaradi svoje malone demonične nravi in sugestivnosti ime »črni hudič«. Mojim je bil pač nekoliko neznanski, čeprav so mu v marsičem in marsikdaj radi priskočili na pomoč.

V opisanem času sem se dodobra seznanil z njegovo muziko, ki mi je bila nekaj časa dovolj tuja in nedostopna. Bil sem navajen klasike in postklasične muzike vse do ekspresionizma. Kot novodoben komponist se je Kogoj boril za strogo ekspresivnost in zaradi tega za svobodnejše harmonsko oblikovanje. Značaj njegove muzike mi je bil spočetka nejasen, toda pri ponovnem in ponovnem poslušanju nekaterih njegovih skladb se mi

je posluš zanje odprl in razvil. Najprej pri čustvenih samospevih in zborih, nato pri melodioznih in dramatičnih klavirskih skladbah, med katerimi pa mi je ostala že imenovana njegova Dvojna fuga v g-molu kljub njegovi zavzetosti zanj, nekako nepregledna in nejasna. Pač pa mi je do danes v ušesih vrsta njegovih preprostejših kompozicij, če jih lahko tako označujem. Razumljivo je, da spadajo med te njegove variacije na temo ljudske pesmi o »tem soldaškem bobnu«, ki jih nemara ni nikoli zaključil; pomnim tudi nekatere njegove ljubeznive otroške pesmi, med katerimi se zlasti dobro spominjam tiste, ki se začneja z besedami: »Ko smo spali v tihi noči«. Slišim pa še vedno tudi njegov psalm: »O kako lepo in prijetno je živeti v bratski slogi«, ki me je prevzel s svojo nervozno, komplicirano in vendarle čisto melodiko ter me živo spomnil na sorodni melos hebrejskih religioznih spevov, s katerimi sem se seznanil v Ukrajini. Kogoj je nameraval komponirati tudi niz deklških samospevov, za katere je zaman iskal besedil pri slovenskih pesnikih. Še najustreznejše tekste je našel med pesmimi Franceta Bevka, toda bilo mu jih je premalo. Namere ni izvršil, če sem seveda prav poučen. Ne spominjam pa se, da bi bil kdaj slišal njegove zборе za Kralja Ojdipa, čeprav sva o njih govorila. Žal mi je, ker bi se rad prepričal, kako je doumel in ujel v njih starogrški melos.

Vso to muziko, ki je je verjetno precej ostalo neobjavljene, sem v vsej njeni čustvenosti in zanosnosti občutil kot polno energijo, notranje napetosti in izrazne zgoščenosti, h kateri je stremel. Nastajala je dobesečno pred mojimi očmi, da sem lahko iz dneva v dan spremljal razvoj sleherne fraze. Kogoj je predsedel za klavirjem po cele dneve. Igral je, improviziral, kar je znal resnično mojstrsko, in komponiral in pel in pilil že komponirane stvari. Preigral mi je svoje in tuje skladbe in me pri vsaki spodbujal k analizi njenega značaja, ki sva ga skušala opredeliti čimbolj precizno. Preigral mi je nekajkrat Schönbergove Gurrelieder, od katerih se nekako ni mogel ločiti, spominjam pa se tudi trenutka, ko mi je iz neke muzikalne publikacije preigral njegovo klavirsko kompozicijo, ki je obsegala komaj celo stran. Name ni naredila nobenega vtisa. Nekateri Chopinovi preludiji so krajši, a izrazitejši. Rekel sem Kogoj, ko me je vprašal, kaj menim, naj stvar zaigra še enkrat. In ko je to storil, sem mu dejal, da nimam nobenega pojma, kaj naj bi to bilo, on da naj mi stvar razloži. Tedaj je nenadoma intenzivno zardel, ostrmel, se zakrohotal in osramočeno priznal: »Saj tudi jaz ne vem, kaj to je.« To je priznal o sebi in Schönbergu, ki sta oba bila vendarle veličini.

Ob svojem zares intenzivnem delu je Kogoj našel še dovolj časa, da je v teoretične muzikalne osnove skušal uvesti tudi mene. Ponudil mi je, da me nauči harmonije, seveda v njeni preprosti klasični obliki. In res mi je dopovedal tistih nekaj zakonov o osnovnih akordih, o tonikah in dominantah in subdominantah v preprostih skalah, ki so potrebni za to, da lahko harmoniraš nekomplicirano pesmico. Ni me pa seveda mogel naučiti dojemati muziko po notah. Hkrati pa je našel še čas za obsežno, skoraj brezmejno zamisel popolne ali izčrpne harmonije, ki jo je začel sestavljati in za katero je zbiral veliko muzikalnega gradiva. Ta harmonija, katere zamisel je tako v skladu z vso njegovo velikopoteznostjo, naj bi obdelala uporabo sploh vseh možnih harmonijskih kombinacij. In ker je teh skorajda brez števila, seveda če upoštevamo vse možne razporeditve tonov in obrnitve akordov, ki spreminjajo tudi njihov značaj, potem je jasno, da zahteva

vsak tak akord tudi drugačno pripravo in razvezavo v horizontalni smeri. Skratka, ta naloga je neizčrpna. Zato se je Kogoj omejil in je sklenil sestaviti samo harmonijo vseh teoretično možnih, toda različnih akordov, pri katerih pa razvrstitve tonov ne bi upošteval, temveč bi se oziral samo na njihovo enkratno ali načelno sestavljenostjo.

Pritegnil me je k temu delu, jaz pa sem mu ugovarjal, češ da je treba že navaden trizvok drugače obravnavati pri vsaki njegovi obrnitvi, drugače sekstakord, drugače kvartsektakord, kaj šele bi bilo potrebno pri veliko bolj kompliciranih akordih. Kogoj je seveda vse to vedel, toda vztrajal je pri svojem in mi dal nalogo, naj izračunam vse možnosti akordov v dvanajsttonski skali, ne da bi se v istem akordu kak ton ponovil. Dognal pa naj bi možnosti vseh akordov od enotonskega do dvanajsttonskega. Lotil sem se posla, ki se mi je zdel na prvi pogled zelo kompliciran. Vendar so se mi kmalu pokazale v tonskem svetu, ki ga je bilo mogoče vsega podati v številkah, lepe in presenetljive, hkrati pa naravne zakonitosti. Pri malo pozornem pogledu v dvanajsttonsko skalo, ki pač obsega eno oktavo, se namreč pokaže, da je dvanajsttonski akord brez upoštevanja možnosti razpostav ali obrnitev in brez slehernega ponavljanja enega ali več tonov v bistvu mogoč samo eden. Hkrati pa je tudi očitno, da je tudi enotonski akord, če naj ga tako imenujem, mogoč samo eden, kajti vsak izmed njih je edinstven in vsak izmed njih je tudi samo prenos vsakega drugega. Lahko je videti, da je tipov dvotonskih akordov možnih dvanajst, ravno toliko pa tudi tipov enajsttonskih akordov. Analiza mi je nato pokazala, da je tipov tritonskih akordov petinpetdeset, ravno toliko pa tudi desettonskih. Štirizvočnih temeljnih akordov sem naštel sto petinšestdeset, število, ki se mi je potrdilo tudi pri devettonskih akordih. Peterozvočnih sem izsledil tristotrideset in spet enako število osemtonskih. Največ pa je možnih šesttonskih in sedemtonskih, namreč štiristo dvainšestdeset. Tako je nastala lepo skladna in logična številčna shema, o kateri sem mislil in mislim, da je tudi pravilna. Kogoju se je zdela ta skladnost razumljiva, bila mu je tudi dokaz za eksaktnost izračuna. Veselil se je tega, da se je Schönberg v svoji Harmoniji v nečem motil. V uvodu v svojo knjigo piše namreč, da je štiriglasnih kompozicij na svetu največ najbrž zaradi tega, ker je od vseh akordov možnih največ takih, ki so sestavljeni iz štirih tonov. Nama pa se je eksaktno pokazalo, da je šesterglasnih in sedmeroglasnih akordov možnih precej več. Kogoj spočetka kar ni mogel verjeti tej ugotovitvi, ko pa sva stvar pregledala skupaj, je zažarel od zmagoslavja. Zmotil se je njegov mojster. Gradivo za to svojo popolno ali izčrpno harmonijo je Kogoj dolgo zbiral in si ga pripravljaj. Polagoma pa je izgubil zanimanje zanjo, ker je nemara le sprevidel, da je naloga neizčrpna. Morda bi bila do neke meje izvedljiva danes, in to le z računskim strojem. Poleg te utopične naloge pa se je tudi poslej kakor ves čas, ko, žal, še ni bilo magnetofona, ukvarjal z mislijo o klavirju, ki bi avtomatično zapisoval vse, kar bi bilo na njem igrano. Tako bi mu bila ohranjena marsikatera domislica, ki je vzniknila v njegovih improvizacijah in spet izginila v pozabo za vselej. Poleg tega pa je prihajal čas, ko se je moral posvetiti operi, se pravi svoji veliki stvaritvi, vrh vsega pa tudi svoji službi, ki je njemu in njegovi rodbini naposled jamčila vsaj skromen obstoj.

Službo korepetitorja in pomožnega dirigenta v Operi je nastopil v marcu leta 1924. Kaki dve leti morda tudi tri pred tem sem mu priboril nekakšno nastavitev na ljubljanskem konservatoriju. Obiskal sem namreč

mojstra Hubada v njegovi rektorski pisarni in mu kot odposlanec Kluba mladih, tako sem se mu namreč predstavil, zagotovil, kako prav in v skladu z interesi naše kulture bi bilo, če bi dala njegova ustanova ustrezno mesto predavatelja Kogoju. Hubad se je nekoliko zbal organizacije, ki da je stala za menoj in je dal najin pogovor stenografirati, kar je opravil njegov pomočnik Karel Mahkota. Seveda me je vprašal, kaj Kogoj zna in kaj bi lahko predaval. Odgovoril sem, da je pač komponist in da verjetno kaj ve o kompoziciji, kakor tudi o njenih pomožnih vedah. To misel je Hubad odklonil, ker da ne bi mogel dovoliti, da bi Kogoj mlade ljudi učil komponirati, kakor to dela sam, se pravi revolucionarno in sploh nesprejemljivo. Naposled sva se zedinila, da bi mogel predavati vsaj zgodovino slovenske muzike. Kogoj je ponudbo sprejel in je predaval nemara semester ali dva. Nato je bilo njegovo predavateljstvo odstavljeno z dnevnega reda. Kako se je to zgodilo in zakaj, nisem zvedel nikoli. Kogoj o svojih porazih ali, če hočete nesrečah, ni govoril.

Toda zdaj smo v letu 1924 po nastopu Kogoja v službo v Operi. To leto je bilo znamenito zanj, in to ne samo zaradi te službe, pa tudi zame. Gre za dva važna dogodka najinega življenja. Bilo je leto Župančičeve Veronike Deseniške. Pred izidom drame, ki jo je vsa Slovenija nestršno pričakovala, veliko tudi zaradi žive reklame, sva s Kogojem večkrat ugibala, kakšna bo njena dramaturška literarna vrednost. Sam sem bil prepričan, da bo šlo pesniku po sreči tudi to. Kogoj pa je bil skeptičen, ker se mu je zdelo malo verjetno, da bo pesnik obvladal dramsko kompozicijo. Pomanjkanje takega daru je videl v Župančičevem dotedanjem delu nasploh, posebno pa v njegovi Dumi. Ko je drama naposled izšla in sem jo prebral, me je Kogoj vprašal, ali je resnično dobra, kakor sem pričakoval, in sploh, kaj mislim o nji. Razložil sem mu svojo sodbo, ki pa seveda ni bila zelo pozitivna. Pogovora se dobro spominjam. Bila sva namreč na sprehodu proti Rožniku. In zdaj me je nenadoma vprašal, ali bi hotel in ali bi si upal spisati kritiko o drami. Dotlej sem namreč sodeloval pri Ljubljanskem zvonu samo kot kritik ruskih prevodov v slovenščino. Dejal sem, da bi kritiko mogel in hotel pisati, da pa ne vem, kje bi jo mogel objaviti. Toda rekel mi je, naj me to ne skrbi. In res je pridobil tedanjega urednika Doma in sveta Franceta Koblarja, da jo je bil pripravljen sprejeti in priobčiti, kar se je nato tudi zgodilo — z vsemi posledicami, ki so bile zame kratko malo usodne. Kasneje sem večkrat ugibal, v čem je bil Kogojev poglavitni nagib, da si je prizadeval za to kritiko. Ali kratko malo načelna želja, naj bi bila povedana resnica, kar je bilo spričo Župančičevega slovesa vsekakor važno? Ali je hotel sprožiti dogodek v naši kulturi? Ali spraviti mene na pot, ki se mu je nemara zdela zame primerna? Morda to, morda ono, morda vse hkrati. Vsekakor je bila kritika zame res usodna, kajti takoj nato sem bil prisiljen misliti na svojo revijo, posvečeno predvsem kritiki. Zbral sem manjši krog somišljenikov in v začetku leta 1925 je Kritika izšla. To pa je pomenilo začetek mojega življenjskega dela in ločitev najinih interesov, zakaj nastopil sem svojo pot, na kateri so me čakali posebni problemi in povsem samostojne naloge.

Toda leto 1924 je bilo pomembno tudi za Kogoja. Verjetno sem Črne maske, fantastično, simbolično dramo Leonida Andrejeva, prevedel že precej pred tem letom. Opozoril sem nanjo Kogoja, ki se je takrat mučil z vsakršnimi libreti za lastno opero in ki je začel celo sam pisati operni tekst v

snovjo Krsta pri Savici. Libreto naj bi bil posvečen Bogomili, po kateri naj bi se delo tudi imenovalo. Prebral sem nekaj strani njegovega besedila, ki pa mi nikakor ni ugajalo. Zato sem mu stvar odsvetoval in mu predlagal, naj komponira Črne maske. Možno je tudi, da sem mu izročil kak prepis svojega prevoda, ki je izšel v tisku šele leta 1924. Spominjam se namreč, da je Kogoj v juliju 1922 odšel v Gorico, od koder se je vračal nekajkrat, dokončno pa se je vrnil čez leto dni. In zdi se mi, da mi je ob vrnitvi dejal, da je pričel dramo komponirati, in mi je, tako se mi zdi, marsikaj tudi preigral na klavirju. Ne spominjam pa se določeno, kako je bilo njegovo komponiranje v zvezi z naročilom Narodnega gledališča, v katerem je ruski režiser Boris Putjata hotel Črne maske uprizoriti na dramskem odru, bi pa zato potreboval scensko glasbo. Dogovorila sva se s Putjato, naj bi jo komponiral Kogoj. Ni izključeno, da je Kogojeva opera nastala iz te pobude in iz tega zametka. Kmalu se je Kogoj popolnoma prepustil svojemu opernemu snovanju, vendar je njegova opera le še nekaj časa nastajala pred mojimi očmi. Nisem pa seveda spremljal ne izdelovanja partitur ne orkestriranja muzike, kar vse je moral Kogoj opraviti pred krstno predstavo, do katere je prišlo šele 7. maja 1929. Nekaj dni pred tem datumom je izšel v Slovenskem narodu intervju z menoj, v katerem sem na kratko pojasnil fantastično in nekoliko skrivnostno dramo Leonida Andrejeva. Ta intervju je bil poleg krstne predstave, ki sem jo seveda poslušal, tako rekoč moj zadnji delovni stik z Marijem Kogojem. Bil sem že globoko v literarnem svetu, Kogoj pa je zaživel v svetu muzike, in to v krogu opernih dirigentov Matačića, Balatke, Nefata in violinista M. Bravničarja. V tem krogu je nemara prišel do svoje socialno usmerjene orientacije za muziko, ki je nisem mogel sprejeti, kar je leglo kot hladna senca na najine odnose. Srečavala sva se seveda še, toda do intenzivnejših stikov ali pogovorov med nama ni več prišlo.

Poprej sem govoril o Kogojevih 'nesrečah'. Teh z nastopom nove službe nikakor ni bilo konec. Imel je eksistenco, toda ali je pri svoji novi zaposlitvi lahko ohranil svojo bujno vero vase in svojo neomajno samozavest? Spominjam se njegovega pogovora z neko žensko, ki mu je nameravala zaupati neke svoje intimnosti, pa se je premislila, in dejala: »Saj tega ne boste razumeli.« Kogoj se je široko zasmel s smehom, ki je govoril: Jaz, da česa ne bi mogel razumeti? Taka je bila njegova samozavest. In zdaj je bil prepričan, da bo dirigiral, in to zaradi svoje muzikalnosti gotovo zmagovito. Vendar mu je na primer že pri korepetiranju njegovo nepopolno pianistično znanje delalo težave. In dirigentsko znanje? Vem samo, da je v letu 1925 dirigiral dve baletni predstavi in Gerbičevo opero Nabor, ki je bila izvedena samo trikrat, v tem ko sta baleta doživela po sedem uprizoritev. Poslušal sem nekaj predstav, ki jih je vodil, in reči moram, da o njegovem dirigiranju resnično nisem imel dobrega občutka. Po teh predstavah se Kogoj ni več pojavil za dirigentskim pultom. O stvari nisva govorila nikoli. Kako je sam preživel te težke udarce? Našel je najbrže kompenzacijo v svoji operi, ki je dozorevala. Vendar nisem prepričan, da ga niso te nesreče prizadevale zelo usodno.

Opera Črne maske bi ga kajpada notranje lahko povsem pomirila zaradi nekaterih neuspehov. Res takrat še ni dobila svojega potrdila na odru, toda tisti, ki smo jo poznali, smo bili prepričani, da v njegovih rokah nastaja tehtno in znamenito delo, in smo mu to svojo vero tudi izražali. Končana

Stvaritev in izvedba na odru sta nama dali s svojo sugestivnostjo prav. Opera predstavlja mogočno glasbeno gmoto, ki je morda tu in tam neuskaljena, ki pa vsebuje kljub temu za moj občutek v Kogojevem delu poglavitno stvar, namreč boj življenjske energije s težko melanholijo. V operi se vrste sijajni in pretresljivi viški, kakršni so bridki prizori v grajski kapeli ob katafalku, nad katerim se razlivajo tragični zvoki žalnih zborov in bučanje orgel o smrti in zadnji temi. Silovita je tudi energija predhodnega prizora v knjižnici, ko Lorenzo zabode Lorenca, in odrešujoča je muzika simboličnega zaključnega požara in končne vojvodove svečane izpovedi o Človeku, ki nima kač v srcu. Skratka, Kogojeve Črne maske so stvaritev velikih razsežnosti in verjetno temeljnega pomena v zgodovini naše muzike. Poleg tega so nemara ob Vojičku Albana Berga edina vidna opera evropskega muzikalnega ekspresionizma. Pred leti sem s pomočjo nekega francoskega znanca, vplivnega moža v muzikalnem svetu in osebnega prijatelja Karajana, skušal njen izvleček spraviti v roke temu slovitemu dirigentu. Ali ga je Karajan videl ali ne, mi ni znano. Izvleček pa mi je bil vrnjen iz zapuščine našega francoskega prijatelja, ki je kmalu po našem domenku na žalost umrl. Za Kogoja pa je delo lahko takrat vsekakor pomenilo važno kompenzacijo za vse težave in nesreče, ki jih tudi pri izdelovanju partiture ni manjkalo.

Sam sem bil leta 1925 in 1926 popolnoma zaposlen z Kritiko. Med njenimi sodelavci Kogoja ni bilo. Niti mi ni znano, ali je sploh kaj vedel o nji. Morda samo prek M. Bravničarja, ki je v revijici vodil muzikalno kritiko. Leta 1927 sem pol leta prebil v Parizu, leta 1928 pa v Nemčiji in na Češkem. Ko sem se vrnil, sem se vključil v ožji krog Ljubljanskega zvona, ki ga je urejal Fran Albreht. Moji tedanji tovariši so mi določili posel kritika in člankarja, delo, ki sem ga opravljal do znane krize pri tej reviji in do ustanovitve Sodobnosti. Ves ta čas Kogoja skoraj nisem srečaval in nisem vedel, kaj se z njim dogaja. Spominjam se samo, da sem ga nekajkrat v poznih nočnih urah videl v tej ali oni kavarni, vsakokrat v stanju, ki me je navdajalo s strahom: s pošastno otrplim smehom na obrazu, ki je bil podoban, negibni, grozljivi maski. V moji družbi ni nikoli popival. Nato se spomnim vesti, da so ga odvedli v bolnišnico za duševne bolnike. In še kasneje sem ga srečaval na cesti, kjer se je izgubljeno plašil ali svoje sence ali kandelabrov ali bog vedi česa. Seveda ni poznal nikogar več. In še zadnje srečanje. Bil sem že dramaturg in sem v parterju spremljal neko vajo. Nenadoma sem opazil na odru nenavaden nemir. Igralci so se pričeli umikati in zgubljeni na vse strani. Rekel ni nihče nič. Stopil sem čez oder na hodnik in sem tam naletel na Kogoja. Pozdravil sem ga čisto prijateljsko, tako mi je tudi odzdravil. Nato sem ga vprašal, kaj išče v hiši. »Tale račun sem prinesel, rad bi, da bi mi ta milijon izplačali.« Naj mi ga pokaže. Podal mi je list, na katerem so stale neke številke, ki pa so bile brez smisla. »Pa si že bil pri blagajni?« »Že, a mi nočejo izplačati,« mi je odgovoril že s povišanim glasom. »Stopiva pogledat še enkrat.« Šel sem z njim k blagajniku, ki ni bil malo preplašen, in mu rekel vpricho Marija: »Ta račun je v redu, manjka samo potrdilo Kreditne banke. Ko prinese to, mu izplačajte.« Blagajnik je moje besede z razumevanjem potrdil in Marij se je pomiril in sorazmerno zadovoljen odšel. Upam, da je na stvar na drugi strani ceste pozabil. To je bil moj zadnji greh zoper njega.

Obujam, pregledujem in tehtam to davno zgodbo svojega življenja. Kogoja že dolgo ni več. Najina povest je bila kratka, toda intenzivna in

zame pomembna, da zasluži ime poglavja v mojem življenju. Takrat sem spočetka še preboleval utrujenost po dolgem ruskem ujetništvu, po razburljivih dogodkih oktobrske revolucije, ki sem ji bil priča v ukrajinski provinci, in po ponovni, dovolj nevarni vključitvi v avstrijsko armado. Ta utrujenost se je izražala v porazni apatiji do vsega, v kakršni sem preživel nekaj časa po vrnitvi domov. Prvo rahlo prebujenje iz tega mrtvila je pomenilo zame tistih nekaj mesecev, ki sem jih prebil v začetku leta 1919 s svojim starim sošolcem Dobido na Dunaju. Istega leta pa sem se nato v Ljubljani zblížal s Kogojem. Njegova neugnana energija, zlasti umska, ki je skušala prodreti v vsa vprašanja življenja in umetnosti, je prebujala tudi mojo. V družbi z njim sem se predramil dokončno. In dokončno se je moja pozornost ob njem odločila za stvar, ki je postala poglobitni smisel mojega nadaljnega premišljanja in življenja: za umetnost. Kogoj je bil verjetno takrat brez pravega sobesednika, ki ga je gotovo potreboval, zlasti spričo svoje vere v govorjeno besedo. Nemara je tega našel v meni. Vsekakor pa je bilo njegovo tovarištvo meni pomembnejše, kakor moje njemu. Intimnega prijateljstva, kakršnega poznajo nekateri zelo mladi ljudje in še nekateri, ki ostanejo dolgo mladi in zelo čustveni, med nama ni bilo. Bilo je tovarištvo, katerega vsebina je bila poleg nevidnega snovanja energij govorjena izmenjava misli in skupno razpletanje zamotanih problemov sveta, življenja, umetnosti. In ko je bilo opravljeno, kar sva imela nuditi drug drugemu, sva se ločila povsem naravno. Nekaj let kasneje je zadela njega strašna usoda, kakor je tu povedano, in to njega, ki je dal toliko zdravih pobud in moči moji misli.

Josip Vidmar